

Herrens Hus Herrens Have

Bogen retter sit fokus mod landsbykirken og kirkegården. De er markante og århundredgamle tyngdepunkter i landskabet. De ligger i et kryds- og spændingsfelt mellem den religiøse funktion og de kulturelle og rekreative interesser. Sognekirker, lejlighedskirker, sakrale rum og kulturel opmærksomhed. Hvordan tegner fremtiden sig for husene og haverne?

Landsbykirker og deres kirkegårde eksisterer i kraft af daglig brug. De skal balancere mellem menighedens gudstjenester, lokalbefolkningens omsorg for slægternes minder og erindring og de besøgendes behov for kontemplative rum, både inde i kirken og udendørs. Hvordan får både kirkegængere og kirketurister samt endnu ukendte brugere gavn og glæde af landsbykirkerne og deres kirkegårde?

Herrens hus Herrens Have

Herrens Hus Herrens Have

Redaktion: Hasse Neldeberg Jørgensen,
Per Kristian Madsen og Ingrid Wass

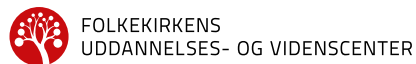
Indhold

Forord	7
<i>Af Birgitte Graakjær Hjort</i>	
Om oprindelsen af kirkestederne, sognestrukturen og altings foranderlighed på området	11
<i>Af Jakob Kieffer-Olsen</i>	
Husene, de byggede og brugte – på besøg i middelalderens landsbykirke.....	23
<i>Af Per Kristian Madsen</i>	
Genius Loci og Locus Dei – forholdet mellem kultur og kristendom i Danmark.....	41
<i>Af Ulla Kjær</i>	
Tingenes plads – mellem tradition og symbolik.....	53
<i>Af Martin Wangsgaard Jürgensen</i>	
”Det pyntede hus og den kalkede grav” En betragtning over kirkerum, kirkekunst og modernitet	65
<i>Interview med Benny Grey Schuster</i>	
Lyksaligt det folk, som har øre for klang herovenfra – gudstjenesten som et klangrum.....	85
<i>Af Jørgen Demant</i>	

Herrens Hus Herrens Have

Redaktion: Hasse Neldeberg Jørgensen, Per Kristian Madsen og Ingrid Wass
Billedsøgning: Frederik Thede Schmidt-Hansen
Billeder omslag: Forside, Lindknud Kirke. Foto: Mette Faurskov
Bagside, Horne Kirke. Foto: Per Kristian Madsen
Grafisk tilrettelæggelse: D-Grafisk

© Folkekirkens Uddannelses- og Videnscenter og Nationalmuseet 2021

Folkekirkens Uddannelses- og Videnscenter
Skt. Markus Kirkeplads 1,1.
8000 Aarhus C
www.fkuv.dk

ISBN: 978-87-90323-64-6
Tryk: Scandinavian Print Group

Bogen er støttet af:
Aage og Johanne Louis-Hansens Fond
Farumgaard-Fonden

Skatte eller skrammel – gravminder på sønderjyske kirkegårde	97
<i>Af Tenna R. Kristensen</i>	
Glæden ved haven	111
<i>Af Anne Galmar</i>	
Kirkegården – hvad bruger vi den til?	119
<i>Af Anne Kjærsgaard</i>	
Du ved godt, vi er glade for vores sommerhuskirke, ikk’?	131
<i>Af Thue Raakjær Jensen</i>	
Lad kirken lægge hus til.....	141
<i>Af Anna Mette Exner</i>	
Fremtiden for landsbyernes middelalderkirker	151
<i>Af Maj Dalsgaard</i>	
Genbrug af kirker: Hvad gør de i det sammenlignelige udland? – og kan vi lære noget heraf?	169
<i>Af Ulla Kjær</i>	
Kulthus og kulturarv – kirkernes vedligeholdelse og overlevelse.....	181
<i>Af Per Kristian Madsen</i>	

Forord

Af Birgitte Graakjær Hjort, Center- og afdelingsleder
ved Folkekirkens Uddannelses- og Videnscenter

”Der er ingen, der kan fløjte en symfoni. Der er brug for et helt orkester for at spille den”. Sådan hedder det i et ordsprog om samarbejde. Bogen, du sidder med i hånden, er resultat af et samarbejde. Det, der samarbejdes om, er kirkens hus og kirkens have. Det vil sige kirkebygninger og kirkegårde. Og dem, der samarbejder med hinanden, er folkekirkelige institutioner, organisationer og fagfolk, der beskæftiger sig med kirkens fysiske anlæg ude og inde.

Hvis man går ind i en landsbykirke, spadserer man typisk hen over kirkegården først. Gruset giver en karakteristisk knasende lyd under fodsålerne. Øjnene falder på de forskelligartede gravminder. Sorte sten med blanke flader og sirlig guldkrift. Gråbrune marksten med ru overflade. Lave, opstammede træer, der på en vindstille dag står rolige og adstadige. Gravpladser vidner om de personer, der levede engang. Og til tider også om dem, der besøgte stederne og efterlader sig spor. Nogle arealer er i brug og besøges flittigt. Andre ligger øde hen og giver anledning til at overveje, om kirkegårdene fremover kan anvendes som haver, hvor sanserne kan blive stimuleret på nye måder, og hvor eftertanken får sin plads, så haven bliver et meditationsrum.

Fra haven går vejen videre ind i huset. Store håndtag trykkes ned og tunge trædøre skubbes op, før man entrerer kirkerummet. Man fornemmer helt intuitivt, at det er et særligt hus. En af grundene til, at hovedparten af kirkerne stadig er så velbevarede er, at de vedvarende har været i brug. Kir-

kerummet påvirker os. Det er et hus, der taler gennem indretning, kunst, interiør og især gennem det, der siges, og det, der gøres. Og kirkerummet inviterer til bestemte måder at handle og agere på.

Hvis stenene i væggene og bænkerne i skibet kunne tale, kunne de berette om lykkelige og lattermilde mennesker, der smilende er gået op ad kirkegulvet og ud igen med danselette fodtrin og deres elskede i hånden. Og de vil kunne berette om andre, der knugede af sorg og plagede af bekymringer har båret deres kære ud med den pinefulde fornemmelse, at tilværelsen for altid vil være forandret.

Når vi træder ind i disse bygninger, får vi åbnet en sprække til kirkens historie, dens fortid såvel som de forandringer, den har gennemgået. Visse steder ville en præst fra middelalderen kunne finde sig til rette i rummet, som var han for nylig trådt ind i det. Andre steder har restaureringer sat deres spor, så han ville studse og undre sig over nye tiltag.

Men ét er fortid og nutid. Noget andet er fremtiden. Kan landsbykirken aktiviseres som en ressource i en tid, hvor fraflytning gør sig gældende? I andre lande er der erfaringer med at transformere kirkebygninger og genanvende dem til nye formål, der enten supplerer eller erstatter den traditionelle brug. Det er et prekært emne, som vækker stærke følelser og ophedede debatter. Og ingen tør nævne ordet kirkelukning. Det er ikke desto mindre påkrævet, at nogle gør sig tanker om, hvordan vi kan rejse en konstruktiv debat om fleksibel brug af kirkens huse, hvis det også skal være muligt for vores børn og børnebørn, oldebørn og tipoldebørn at gå hen over gruset, tage i dørhåndtaget og finde kirken åben og i brug. Et hus skal bruges og bevares. Det gælder også kirkens huse.

Bogen afspejler en bred tværfaglighed, og hver enkelt bidragsyder skal have en varm tak for at have stillet sin ekspertise til rådighed og bidraget til den symfoni, vi hermed kan præsentere. En særlig tak til Nationalmuseet, som vi i Folkekirkens Uddannelses- og Videnscenter har gennemført arbejdet sammen med. Bogen er redigeret af provst Hasse Neldeberg Jørgensen og museumsinspektør Per Kristian Madsen og Ingrid Wass. Takken gælder

også og ikke mindst de fonde, som har støttet udgivelsen, Aage og Johanne Louis-Hansens Fond samt Farumgaard-Fonden.

At spille en symfoni kræver et orkester, og vi ønsker med denne udgivelse at øge den gensidige forståelse og det gensidige gehør for hinandens opfattelser af de mange forhold, der gør sig gældende for landsbykirkens fremtid.

Om oprindelsen af kirkestederne, sognestrukturen og altingsforanderlighed på området

Af Jakob Kieffer-Olsen, redaktør, dr. phil., Nationalmuseet

Så langt de fleste danske landsbykirker står med romanske bygningskroppe, der stammer fra 11- eller 1200-tallene. De anvendes stort set til samme formål, som de i sin tid blev bygget til, og den lokale befolkning er blevet begravet i og omkring disse bygninger og deres eventuelle forgængere gennem op mod et årtusind.

Kirkerne vidner i dag om stabilitet og uforanderlighed, men da kirkestederne blev taget i brug, da de første kirker blev bygget, og selv, da de nu stående kirker blev påbegyndt, var der næppe nogen, der forventede, at de ville være i brug så længe. Befolkningen havde den gang været igennem en periode med forandringer – med skift i religionen, i begravelsessteder og -skikke, i verdenssyn m.m. De må have forventet forandringer, og det var da også, hvad deres efterkommere de næste hundreder af år kom til at opleve. Den omtalte stabilitet og uforanderlighed hører primært tiden efter reformationen til, som det vil fremgå af det efterfølgende.

Missionstiden

Vores viden om kirkestederne i missionstiden, den ældste kristne tid før ca. 1050, er ikke stor (fig. 1). Skal vi dømme efter de arkæologiske undersøgelser lå kirkerne i de store byer som Lund, Roskilde og Ribe, mens de påviste

Fig. 1. På den store Jellingsten fra 960'erne bekendtgjorde Harald Blåtand, at han gjorde danserne kristne. Missionen var imidlertid i gang tidligere, og kristningen var ikke gennemført før en gang i 1000-tallet. Foto: Roberto Fortuna, Nationalmuseet

bygninger under den stående kirke i Jelling kan have været haller af Trelleborgtype, hvor der også kan være afholdt religiøse fejring. Andre landlige 1000-tals kirker som Sebbesund, Kongemarken og Löddeköpinge er vanskelige at datere, men ud fra det forhold at den store variation i gravskikken på kirkegårde sikkert dateret til før 1050 i Lund og Ribe ikke genfindes de nævnte steder, kan de næppe række ned før 1050.

Ser vi omkring os, så passer billedet med få større kirker på centrale steder med den kendte udvikling i England frem i 900-tallet, men den struktur var da under forandring til fordel for mange små kirker og kan dermed betegnes som forældet i slutningen af 900-tallet. Det passer også med forholdene i Holsten, hvor det menes, at der i 800-tallet blev etableret fire såkaldte dåbskirker, og at det antal holdt sig til o. 1100. I Island var forholdene imidlertid anderledes. Her menes mange små kirker anlagt fra den tidligste kristne tid i 1000-tallet, og det antages, at deres vigtigste funktion var at fungere som centrum for begravelsen af de døde.

I øjeblikket er kildegrundlaget for en vurdering af kirkestrukturen i den tidligste tid så spinkelt, at der er god plads til spekulationer. Ret meget sikkert kan ikke siges.

Kirkeetableringen 1050-1300

Efter 1050 synes antallet af kirkesteder at eksplodere. Således kendes der fra Lund kun et enkelt eller måske to fra før, men ti eller flere fra årene umiddelbart efter. Adam af Bremen skrev o. 1075, at der var 300 kirker i Skåne, det halve på Sjælland og en tredjedel på Fyn – Jyllands kirketal nævnte han ikke. Dette svarer til halvdelen eller under halvdelen af de kirker, vi i dag ved, har eksisteret. Kirker blev etableret i stort tal fra 1050 og i de følgende århundreder, men som det vil fremgå af det efterfølgende, ved vi ikke i hvor stort tal.

Vi må regne med, at de verdslige brugere, der havde råd, etablerede kirker, hvor de havde et behov. Det var ført og fremmest, hvor de selv boede, det vil sige på de større gårde, hvad enten de var kongelige, biskoppelige eller private. Dernæst opførtes kirker, hvor stormændenes undergivne boede,

hvis det var for langt væk fra hans private bopæl. Desuden var der behov for kirker, hvor mange folk mødtes regelmæssigt. Det kunne være i forbindelse med en handels- eller markedsplads, der med tiden havde muligheden for at udvikle sig til en by, eller et sæsonfiskeri. Det kunne også være på det sted, hvor tinget blev holdt, og hvor man mødtes regelmæssigt for at behandle vigtige fælles anliggender. Vest for Øresund afholdt man herredsting en gang om ugen, øst for en gang hver anden uge. I mindre omfang blev der bygget kirker for folk, der kom langvejs fra, for folk på rejse og for at mindes enkelte døde, såsom Knud Lavard og Svend Grathe. Det var ikke nogen hindring for at bygge en kirke, at der allerede lå en i området, ja to kirker kunne ligge på den samme kirkegård.

Økonomien til etableringen af disse kirker kom fra brugerne. Først og fremmest har det været stormændene, der betalte, men de ældste trækirker har ikke nødvendigvis medført de store anlægsudgifter. Driften inklusive præsten har været en del af gårdens drift, og andre brugere end ejerens egen husstand må have betalt for de ydelser, de modtog. For de kirker, der ikke var tilknyttet en gård, har betingelserne været nogenlunde de samme. Brugere har betalt for deres modtagne ydelser, og den eller dem, der etablerede kirken, stod for driften.

I begyndelsen af 1100-tallet blev tienden indført, den nævnes første gang i 1133. Imidlertid var den også en brugsafgift, idet man betalte tiende til den kirke, man sognede til. For den enkelte kirke har tienden ikke nødvendigvis medført en forøget indtægt, men det betød en sikker indtægt, og det gav kirken en mulighed for også at yde sine tjenester til dem, der ikke kunne betale for dem. Tienden sikrede først og fremmest den daglige drift.

For de brugere, der ikke gennem et tjener- eller fæsterforhold var tvunget til at bruge en bestemt kirke, var der en valgmulighed. Man kunne vælge at sogne til én kirke og betale sine ydelser der, og senere kunne man vælge om og sogne og betale til en anden kirke. Denne valgfrihed betød, at man i en række af de tilfælde, hvor en kirke blev overdraget til en gejstlig institution som for eksempel et kloster, ser, at man har fået brugernes accept, det vil sige at man har forsøgt at sikre sig den fremtidige driftsindtægt. Denne

Fig. 2. Kirken i byen Ebeltoft betegnedes 1458 som et kapel under landsbykirken i Dråby. Ebeltoft blev senest 1301 opfattet som by. Foto: Jakob Kieffer-Olsen

type overdragelse ses op gennem 1100-tallet, og efter 1200 fik den betegnelsen inkorporation.

Konsekvensen af ovenstående er, at sognet ikke var en geografisk låst enhed, som det kendes i dag. Ordet sogn bruges ganske vist som områdebetegnelse første gang i 1170, og enkelte sogne kan for så vidt have været stabile, idet hele sogn kan have tilhørt samme stormand. Det låste sogn tilhører den sidste halvdel 1200-tallet, og medvirkende hertil var, at det fjerde Laterankoncil i 1215 bestemte, at alle skulle gå til nadver en gang om året i forbindelse med påsken. Dette kunne kun kontrolleres, hvis alle tilhørte ét og kun ét sogn. 1200-tallet var en periode med grundlæggelse af mange nye byer, og efter det låste sogn var indført, betød det, at den nye bys nye kirke ikke kunne blive sognekirke, men måtte få status som kapel under nabolandsbyens kirke. Ældst af denne type byer er Eckernförde, der må opfattes som en by senest 1288 (fig. 2).

Nogenlunde samtidig med det låste sogn er kirkevægeinstitutionen. Udpegningen af to personer fra sognet til at stå for forvaltningen af kirkens midler til vedligeholdelse, udsmykning, vin og brød m.v. blev en fast del af kirken. Fra Århus Stift kendes fra begyndelsen af 1300-tallet statutter, der skulle sætte rammerne for dette arbejde. På samme tid etableredes en stiftsmæssig kontrolinstans af kirkeværgernes funktioner, der placeredes hos den provst, der alligevel skulle besøge den enkelte kirke én gang om året i forbindelse med den gejstlige jurisdiktion.

Til denne organisering af den lokal-kirkelige administration hører også en større frihed for den enkelte præst og det enkelte præstembede, der kunne dække mere end én kirke. Indtil da havde præsten kunnet bo hos kirkeejeren, i et hus eller på en gård tilhørende kirken (betalende landgilde til kirken som en fæstebonde), eller han kunne have ejet, lejet eller købt en bolig selv. Nu begynder præstegården i den form, vi kender den, at kunne ses i kilderne. Den ældste sikre omtale er fra 1288 fra Drängsered i Halland, og af kilderne fremgår det, at det var en ny konstruktion, hvorfor betingelserne blev skåret ud i pap. I det følgende århundrede blev præstegården mere og mere almindelig, og i 1400-tallet opfattedes den som en selvfølge. Efter reformationen var der en periode, hvor man mente, at der til hver kirke burde være en præstegård og ikke kun til hvert pastorat.

Samtidig med etableringen af nye kirkesteder er der sket en nedlæggelse af ældre. Med afhængigheden af de lokale ejere og dermed af ejerforholdene, der kunne variere fra lokalområde til lokalområde, blev kirkernes overlevelse også afhængig af ejernes økonomi. Dermed må vi forvente, at en del kirker enten blev nedlagt på dette tidlige tidspunkt eller overgik til en anden funktion, som f.eks. de kirker, der indgik i grundlæggelsen af klostre og hospitaler. Mange kirker, der var i mere almindelig funktion, da sogne blev låst, blev til sognekirker, som vi kender dem fra tiden derefter. De kirker, der ikke blev sognekirker, blev nedlagt eller de kunne forsætte som før – betjene den lokale gård, det lokale fiskerleje, det lokale ting osv. Som årene gik, var disse kirker konstant i stor fare for nedlæggelse. Nogle formåede at få nye funktioner såsom valfartskirker eller kirker for de rejsende.

Den katolske kirke forsøgte løbende at begrænse de private kirkejeres indflydelse, og man indførte begrebet patronatsret. Indflydelsen fra den, der havde patronatsretten til en kirke (kongen, biskoppen, en gejstlig institution, en by eller en privat mand), var begrænset til, at han dels måtte præsentere en præst for biskoppen, der skulle godkende kandidaten og hans kvalifikationer, dels måtte udøve den kontrol med kirkens indtægter, der ellers tilkom provsten. En kirkepatron eller -ejer kunne opgave eller miste sin ret på flere måder, og senest fra anden halvdel af 1100-tallet har der eksisteret 'frie kirker' eller 'løse kirker', som det er formuleret i kirkelovene for Sjælland og Skåne: "Vorder kirke løs, da skal kirke mænd [brugerne] præst tilsætte med biskops vilje" – hvor ordet løs betyder herreløs eller ejerløs og ikke præsteløs, som det tidligere er blevet opfattet som (se senere). Andelen af frie kirker steg op gennem 1200-tallet.

Senmiddelalderen 1300-1536

De følgende 100-150 år efter det geografiske sogn blev låst, var præget af kirkenedlæggelser. Perioden begyndte med politiske uroligheder, der ifølge eftertidens klager betød ødelægning af hundredvis af kirker. Således kunne Valdemar Atterdag før 1357 nedbryde 11 stenkirker på Randers-egnen og anvende stenene på en borg. Med Den sorte Død i midten af århundredet fulgte en befolkningsnedgang, der på grund af regelmæssige efterfølgende epidemier nedbragte befolkningstallet til rundt regnet det halve i begyndelsen af 1400-tallet. Stormfloder begyndte for alvor at hærge den sydvestlige del af den jyske halvø. Dertil kom en agrarkrise, der medførte, at afkastet af jorden faldt til det halve, ja i Slesvig Stift, der tillige var hårdt ramt af oversvømmelser, faldt kapitlets indtægter til en fjerdedel mellem 1352 og 1437.

Konsekvensen blev kirkenedlæggelser i stort tal (fig. 3). Med det faldende befolkningstal og den skrumpende økonomi blev det umuligt at fastholde kirkens funktioner og vedligeholde bygningen. Først er man gået sammen med en eller flere nabokirker om en fælles præst, men efterhånden må den ene efter den anden kirke være taget ud af almindelig drift. En tid har de nok kunnet fortsætte en vis drift som et kapel, men for mange har det været en stakket frist. Den første kirkelige funktion, der forsvandt, har været

Fig. 3. En indtil 1984 ukendt ødekirke i Tirup vest for Horsens blev det år totaludgravet. Man fandt en kirkegård på ca. 3100 m² med spor af 574 grave, stolpehuller fra en klokkestabel og en trækirke samt fundamenter fra en frådstenskirke. Tegning: Søren Gottfred Petersen

begravelserne. Populært sagt var det afgørende for den enkelte afdøde, at tiden i skærsilden blev forkortet gennem bønner fra de efterladte og præsten i forbindelse med de kirkelige handlinger – så en kirkegård omkring en forladt kirke har ikke været attraktiv. Da tiderne forbedredes, blev i hundredvis af disse nedlagte landsbykirker taget i brug igen. Genopbygninger og -indvielser er foregået helt frem til reformationen.

Nye kirker kom til – primært i tiden efter 1400. En ny by som Landskrona har angiveligt haft mindst ti kirker, hvoraf højst én kan forventes at stamme fra den landsby, der erstattedes af byen. Der var en sognekirke, en klosterkirke, et Helligåndshus, en Skt. Jørgensgård, og fire kapeller. De to sidste kirkesteder indikeres af fund af middelalderlige begravelser. Også på landet blev der bygget nye kirker. Det skete eksempelvis kystnært på øer og halvøer og i områder, der var under nyopdyrkning i 1400-tallet. Hvis man havde et behov, der ikke kunne dækkes af de eksisterende kirker, grundlagde man nye kirkesteder eller byggede til på de gamle (fig. 4).

Fig. 4. Kirken i Stepping mellem Kolding og Haderslev fik i senmiddelalderen – ud over sakristi og våbenhus – såvel en vestforlængelse, som en østforlængelse; den sidste i form af et tårn, hvis underdel fik funktion som kor. I sognet har Højrup Kirke ligget, om end den nøjagtige placering er ukendt. En forøgelse af sognet ved nedlæggning af Højrup kan have givet baggrund for Stepping Kirkes udvidelser. Foto: Jakob Kieffer-Olsen

Frem til år 1400 synes færre og færre sognekirker at have hørt under privat patronatsret. Kongen og biskoppen beholdt sandsynligvis deres kirker, men de har i stort omfang ladet dem administrere på samme vis som de frie kirker, altså med kirkeværger under tilsyn af provsten. I midten af 1400-tallet var denne administrationsform så almindelig, at afskrivere af de ovenfor nævnte kirkelove lod deres samtidsforhold spille ind, idet de gengav den første linje: 'Bliver en kirke præsteløs' – tanken om at en kirke kunne blive herre- eller ejerløs var uforståelig for dem. Imidlertid skete der fra ca. 1400, at kirker igen begyndte at komme under stormænds patronatsret. Baggrunden var ødelæggningen. Ifølge kanonisk ret kunne man erhverve patronatsret, hvis man genopbyggede en øde kirke og gav den indtægter til præstens underhold og bygningens vedligehold. Dette skete i et vist omfang gennem 1400-årene og ind i 1500-årene, men numerisk var antallet lille. Selv om der også overgik kirker til privat patronatsret gennem salg fra

Fig. 5. Skt. Arvid på Kullen nord for Helsingborg er et af de få fritstående middelalderlige kapeller, der har overlevet til i dag. Foto: Jakob Kieffer-Olsen

konge og biskop i slutningen af perioden, så udgjorde andelen af sognekirker under privat patronatsret pænt under 5 % ved reformationen.

Ved siden af sogne-, kloster-, hospitals- og domkirkerne fandtes der en stort set ukendt mængde af kapeller – fritliggende kirker uden sognekirkestatus. Hvad vi kender med en vis grad af sikkerhed fra det middelalderlige Danmark er ca. 10 domkirker, ca. 2700 sognekirker, lidt flere end 200 kloster- og hospitalskirker og noget mindre end 200 kapeller. Mange af de kendte kapeller er kun omtalt en enkelt gang i de skriftlige kilder. Ser vi mod England kan de findes i et antal af tre gange så mange som sognekirkerne. Kirkestedet kan række tilbage til den tidlige middelalder og oprindeligt haft samme funktion, som de kirker, der kendes som sognekirker dvs. haft egen præst og begravelsesret m.m., men der kan også være tale om nyanlæg som i eksemplet fra Landskrona. En stor og næsten ukendt del af befolkningens religiøse behov må være blevet dækket af disse kapeller.

Efter reformationen

Overgangen til den lutherske lære betød en nedlæggelse af et stort antal kirker. Ud over klostre og hospitaler fik det øjeblikkelig virkning for mange små sognekirker i de store byer. Også sognekirker på landet blev nedlagt stort set med det samme, men her fortsatte kirker med at blive lagt øde gennem 1500-tallet. Med klemmebrevene fra 1555 forsøgte man at regulere antallet af såvel præster som kirker, men en del af de i disse breve dødsdømte kirker fik dog lov til bestå. En gruppe af kirker, der forsvandt næsten 100 % var kapellerne. Enkelte fritstående er tilbage, nogle borgkapeller blev fortsat anvendt, og det samme gælder nogle få hospitalskapeller (fig. 5).

Litteratur

Engberg, Nils: *Danmarks døde kirker – middelalderens nedlagte kirker*. Odense 2018.

Kieffer-Olsen, Jakob: *Kirke og kirkestruktur i middealderens Danmark*. Odense 2018.

Vésteinsson, Orri: *The small churches in Iceland*. Under udgivelse – spørg Jette Arneborg.

Vésteinsson, Orri: *The small churches in Iceland*. I S. Arge, J. Arneborg, & O. Vésteinsson (red.), *Small Churches in the North Atlantic*. Under udgivelse.

Wienberg, Jes: *Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark*. Lund Studies in Medieval Archaeology 11. Lund 1993.

Husene, de byggede og brugte – på besøg i middelalderens landsbykirke

Af Per Kristian Madsen, museumsinspektør, Nationalmuseet

Mission og trækirker

Kristendommen viste sig i Danmark i 700-årene, og i første halvdel af 800-årene var det Ansgar, der stod for missionsforsøgene. Først med Harald Blåtands selvbevidste tekst på den Store Jellingsten fra 960-erne om, at han kristnede Danerne, stod kongemagten på den nye tros side. De ældste kirker blev bygget af træ, og de få, der er påvist ved udgravninger, kendes næsten kun i form af stolpehuller i jorden under senere stenkirker. Af trækirkerne går ingen tilbage til kong Haralds endsige Ansgars tid. Krønikeskriveren Adam af Bremen beretter ca. 1075, at Skåne var fuld af kirker, 300 mod 150 på Sjælland og 100 på Fyn, mens det mørke Jylland helt springes over. Tallene er uden tvivl upræcise, omend ikke nødvendigvis overdrevne, men forudsat kristendommen slog bredt igennem i tiden efter 1000, så er det arkæologiske fravær af periodens kirker påfaldende. At der under enhver stenkirke stod en forgænger af træ, tyder intet på.

De udgravede trækirker er blot små rektangulære huse, hvor kun det smalle kor i øst, når det er til stede, forråder deres formål i bygningens plan. Den fulgte med fra syd som et indlevet træk, og sammenlignet med vikingetidens og den tidlige middelalders stormandshaller var den nye tros huse ydmyge, men derfor ikke ubetydelige. Dekorationen kan have været fin og gennemtænkt, sådan som det ses på en plankestump fra Hørning Kirke ved

Fig. 1. Hørning-planken, nu på Nationalmuseet. Trækirken, den må stamme fra, står at se som rekonstruktion på Moesgård Museum ved Århus. Foto: John Lee, Nationalmuseet, 2007

Randers med et udsåret og farvelagt drageslyng på ydersiden og en påmalet vinranke på indersiden. Uanset Adams uvidenhed om jyske forhold var der kristne i Hørning i anden del af 1000-årene, for den dekorerede planke er dendrokronologisk dateret til ca. 1060-1070, og vinranken symboliserer med løvværk og druer sandsynligvis nadveren. Udgravningen afslørede tilfældigt, at trækirken blev rejst oven på en gravhøj med en rigt udstyret kvindegrav fra vikingetiden, måske stammoderen til den, der byggede trækirken. Placeringen må afspejle et bevidst samvær mellem slægt og kirke, og kirken lod sig høre, for vest for den var en klokkestabel (fig. 1).

Romanske stenkirker

De romanske landsbykirker af frådsten, granit, tuf, kridtsten eller tegl kom til i løbet af perioden 1050 til 1250, dog nok med en koncentration i hundredåret fra ca. 1150 til 1250. Det er de romanske kirker, og af dem står endnu i hvert fald 1.515 inden for det nuværende Danmarks grænser. I sen-

middelalderen fulgte 168 nye, gotiske kirker, og dermed er der i dag 1.683 middelalderkirker på landet. Til dem skal lægges de i alt 461 kendte tomter fra nedlagte kirker, så vi ender på et kirkeminimum på 2.344 alene for landsbykirkerne, men der har uden tvivl været endnu langt flere. De middelalderlige landsbykirker er Danmarks betydeligste bygningskulturarv, også i international sammenhæng. De er med senere ændringer bevaret i enestående grad, netop fordi de altid har været brugt efter deres oprindelige formål og har kunnet tilpasses til skiftende krav. Heraf følger så netop også, at tiloversblevne kirker kunne nedlægges og fjernes, eller at de efter en tid igen kom i brug.

Kirkerne fra 11-1200-årene er kendetegnet ved de runde, romanske buer, de svære mure og de få, små og højsiddende vinduer. I mange tilfælde pranger de i Jylland med overdådig granitskulptur, bl.a. indgangsdørenes søjler og døroverligger, samt hele landet over med en rigdom af kalkmalerier og inventar. Kirkerne blev bygget til Guds ære, de var hans huse, men blev også placeret, udformet og smykket, så de tydeligt tilkendegav, hvem der stod bag kirkens opførelse. De romanske kirker slutter sig som hemmelighedsfulde skrin omkring kirkens kernebudskab og er samtidig udtryk for datidens magthavere (fig. 2).

Mange kirkers halvrunde apsis i øst med dens kvartkugleformede hvælv afspejler i det indre himmelhvælv, især når Kristus på regnbuen fremstod på hvælvets blå flade oven over hovedalteret. Koret, som i reglen var kvadratisk, var præstens domæne, og kirkegængerne kunne blot skimte og høre, hvad der foregik derinde. De stod op eller sad på murede vægbænke i skibet, som i vest kunne suppleres af et svært tårnanlæg med en forhal og et herskabspulpitur ovenover. Kirker uden tårne var dog nok i overtal.

Gotikkens kirker

Med gotikkens idealer om det gennemsigtige, hvor nadverens håndgribelige forvandling af vin og brød skulle udspille sig for øjnene af folk, kom der mere lys i kirkerne. Nybyggede gotiske kirker fik form som et jævnbredt langhus med en facetteret eller ret afslutning i øst. De romanske kirkers apsis og kor blev tit afløst af et nyt og større langhuskor. Hvælvene spændte i

Fig. 2. I bl.a. Sahl Kirke i Vestjylland findes et såkaldt gyldent alter fra kirkens opførelse. På frontalet, der dækkede forsiden af alterbordet, er den tronende og velsignende Kristus. Retablets himmelbue rejste sig fra alterbordets bagkant som symbol på Det Himmelske Jerusalem. Det forgylde metal har glitret, og de indfattede sten kastede lyset ud. Foto: Arnold Mikkelsen 2017

en række over hele det lange rum og blev som væggene bemalet med f.eks. fremstillinger af helgenlegender eller af motiver fra Kristi Lidelseshistorie. Indlevelsen i passionen tog fart, og den personligt følte kristendom, syndsbevidstheden og muligheden for gennem egen indsats at forbedre chancerne for frelse spillede en stedse stigende rolle. Angsten for fortabelse må have været pinagtigt nærværende, men samtidig er der ikke tvivl om, at kirkens facetterede budskab nød tiltro og bar folk igennem, også på trods af f.eks. senmiddelalderens uhyggeligt hærgende pestepidemier. Kirkerne stod i fuldt flor helt til reformationsåret 1536.

Kirkerummet

Det romanske kirkerum var svagt belyst af det dunkelt farvede, indstrømmende lys fra de små, kulørte glasruder med deres helgenbilleder. Med røgelsens duftskyer og i de brændende kærterers skin har der hersket en hemmelighedsfuld stemning (fig. 3). Kalkmalerier og forgylde inventar glødede i varme farver, og klangen af messens ord i det murede rum adskilte sig fra det, kirkegængerne flest var vant til fra egne huse. Ligesom derhjemme var kirken klam og kold store dele af året, for opvarmning af kirker er et moderne fænomen fra sidst i 1800-årene. Frøs man, kunne man have et varmt kulbækken under kappen, eller præsten havde sit varmeæble af malm med i lommen.

Trådte landsbykirkens første præst ind i sin kirke i dag, fandt han sig nok uden større besvær til rette, om end de heftigt større vinduer ville være noget nyt. Han ville savne sine helgener, sidealtrene og den tydeligt fremhævede døbefont midt i skibet samt afsondringen af koret. I en del kirker ville han genkende kalkmalerierne i en afbleget udgave og delvist bortskåret af nye hvælv og vinduer. Han ville spørge, hvorfor der var lavet så store vinduer, og om det virkelig var passende med så mange verdslige folks bænke og den omfattende brug af levende lys alene til oplysning. Vore dages sognepræst, der jo i de fleste tilfælde er en kvinde, ville omvendt nok også kunne bruge kirken i dens første udgave med hovedalter og døbefont, også med den helgenprægede udsmykning og dens antydning af pilgrimsgang, som nu igen er så populært. Men en fast prædikestol og muligvis også stolestaderne i et eller andet omfang ville hun nok savne, selv om fri plads på gul-

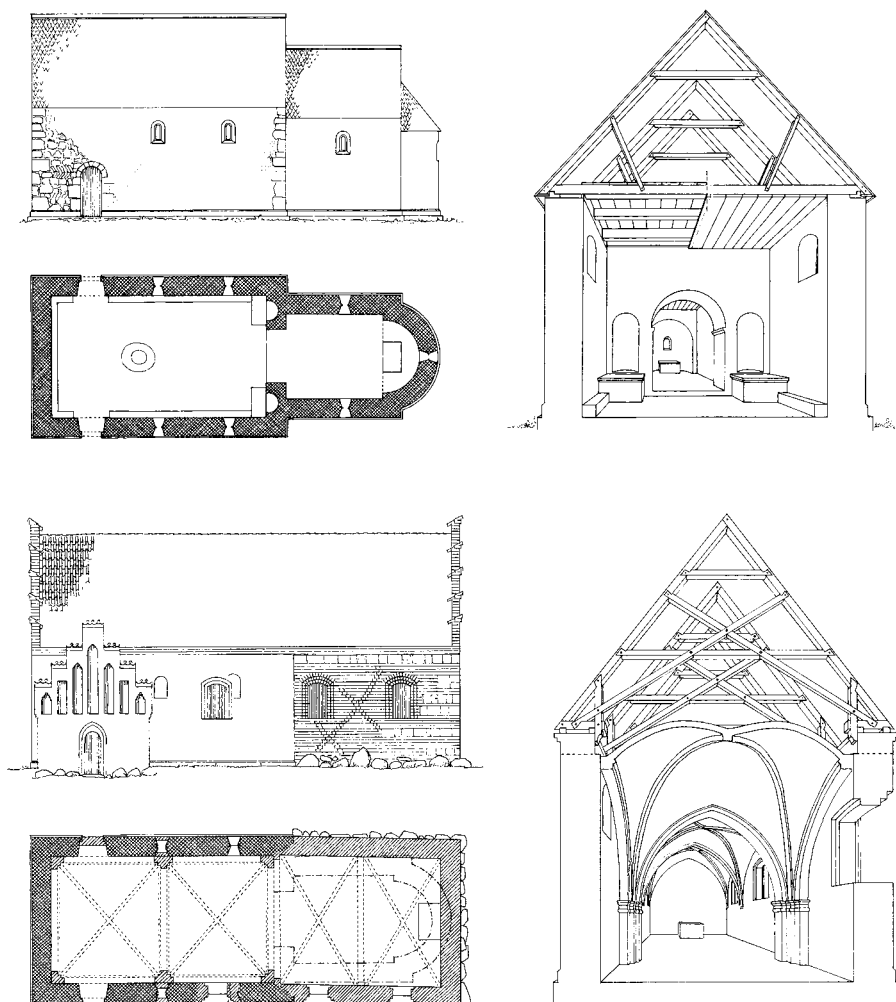

Fig. 3. Landsbykirke med indretning i romansk tid. Samme kirke i gotisk tid. Fra: Danmarks Kirker

vet tit er efterspurgt. De to præster ville vel på tværs af de 800 år være enige om, at koret så vidt muligt ikke skal have siddepladser. Men i det hele taget at stå foran en kvindelig præst ville være overraskende for middelalderens præst og menighed. Kvinder kan ikke være præster i den romersk-katolske kirke, og siden et stykke ind i middelalderen har man håndhævet, at katolske præster skal leve ugift, i cølibat, og være seksuelt afholdende. I kirkens

første par århundreder i Danmark kneb det med cølibatet, og sidenhen var præstesønner ingen sjældenhed.

Den opdeling mellem de to køn i kirken, der var eller blev almindelig på reformationstiden, var derimod næppe gængs i middelalderen. Det afgørende argument for en opdeling af kirkegængerne i kvinder mod nord og mænd mod syd, nemlig nord- og syddøren over for hinanden i skibets langmure, holder efter alt at dømme ikke. Sidealteret ved triumfmuren i skibets nordside var desuden ofte viet Jomfru Maria, og Guds Moder tålte næppe plads blandt de underordnede.

Døbefonten var ofte midtpunkt i skibet, stående på et muret fundament eller på et hævet podium midt på skibets frie gulv eller mellem de to døre (fig. 4). Der kunne endog være bygget en adgangsrampe fra korbuen frem til døbefonten, nærmest som en catwalk til præsten. Døbshandlingen har fundet sted midt iblandt kirkegængerne. De fleste middelalderlige døbefonte er hugget i sten, enten lokal granit og som på Bornholm sandsten, eller man købte sidenhen en sandstensfont fra Gotland eller en støbt, nordtysk malmfont.

Hovedalteret stod helt i øst, frit af væggen eller på baggrund af apsidens runding og dens hvælv. Alteret skule være muret eller af tilhugne sten, og der er luksuseksempel på bordplader af tung granit, båret af tilhugne, svære ben, der kan være i menneskeskikkelse (fig. 5). Midt på bordet var den såkaldte helgengrav. Det var en muret og pudset fordybning med en plade af poleret marmor eller sandsten over. I helgengravens lå indpakkede og navngivne relikvier af kirkens værnehelgen, som biskoppen lagde ned og garanterede for ved indvielsen af kirken. Andre helgener kunne være med, og fandt der en nyindvielse sted, f.eks. fordi kirken var blevet udvidet eller måske vanhelliget, kunne der være behov for nye og flere helgenlevn. Endnu i dag ligger der helgenrelikvier i danske kirkers altre.

Også de to faste sidealtre i skibet på hver sin side af korbuen var murede, og rester af især det søndre udgør af og til underbygning for den nuværende prædikestol. Over altrene var der i flere kirker rundbuede nicher i triumfvæggen med figurer eller kalkmalerier af de helgener, som sidealtrene var

Fig. 4. Fonten som indgang til kirken er helt tydelig som i Aa Kirke på Bornholm, hvor det er Jesu barn-
doms- og lidelseshistorie, som skildres, her De Hellige Tre Kongers tilbedelse af Jesusbarnet, ledsaget af
en runetekst, der fortæller, hvad man ser. Alt var nok oprindelig med klare farver på. Fonten stod oprin-
delig i skibets vestende og er signeret af mester Sigruf. Foto: Kristian Hude, 1902

Fig. 5. Alteret fra Rødding Kirke i Salling består af en massiv stenplade på fire stenstøtter. Den ene fore-
stiller en bedende biskop, sådan som han har stået der ved kirkens indvielse. Kirken skilte sig af med
alteret i 1873, hvorefter det blev købt af Nationalmuseet. Foto: Lennart Larsen

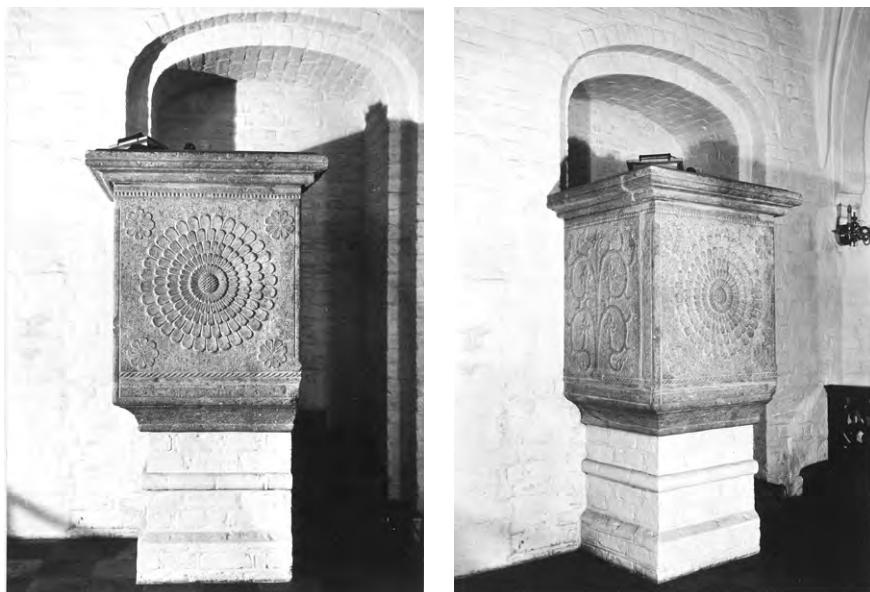

Fig. 6. Prædikestol af kalkstensplader, Tirstrup Kirke på Djursland. Foto: Carl Georg Schultz 1950

viet til, ofte Jomfru Maria i nord og dragedræberen St. Michael i syd. Mellem de to sidealtre, foran triumfbuen, satte man, måske som en tilføjelse, det såkaldte sognealter. Også det var muret, og over det stod eller hang i fint udstyrede kirker et fornemt, udskåret triumfkrucifiks med den kronede, korsfæstede Kristus vendt direkte mod kirkegængerne og flankeret af Jomfru Maria og Apostlen Johannes.

Præsten prædikede i kirken, foruden sikkert også ude omkring. I kirken kunne det ske fra en muret prædikestol i tilknytning til korbuen, eller, og det var nok det mest brugte, med støtte i en løs læsepult. Han prædikede for alle på folkesproget, altså dansk, og måske var ikke alle præster lige stive i latinen, men de, som talte til kolleger eller udgav skrevne prædikensamlinger, benyttede datidens engelsk, nemlig latin. Der er i Danmark en enkelt landsbykirke med en prædikestol, som måske kan være fra middelalderen, lavet af dekorerede plader af kalksten, i Tirstrup Kirke på Djursland (fig. 6), mens en prædikestol i udskåret træ i kirken på Thurø fra ca. 1520 skal være fra gråbrødrekirken i Svendborg. På St. Hans klosterkirke i Oden-

se er der en muret prædikestol udvendigt på koret, hvorfra man kunne prædike til skarerne på kirkegården.

Langt fra alle kirkegængerne stod op under messen, men alle knælede under dele af den. De romanske stenkirker rummede fra opførelsen af som regel en eller flere murede stenbænke langs med skibets vægge i både nord, vest og syd. I Gundsømagle Kirke nær Roskilde var der kun vægbænke vest for skibets to døre, men ved en senere ændring kom der et dobbelt sæt bænke til både i nord og syd, foruden endnu en bänk i vest. Det betød i begyndelsen i alt 15 løbende meter vægbänk, som med en gennemsnitlig siddeplads på ca. 50 cm gav sæde til omkring 30 kirkegængere på én gang. Måske var det gennemsnitlige behov opfyldt med det, for dels var der flere messer i kirken end den om søndagen, dels kan der også dengang have været måde med befolkningstallet i sognene, og så kan løse stole og bænke have været i brug. Mens murede bænke er nær ved at være standardinventar i de sjællandske kirker, er der i Jylland dels en tendens til, at man har brugt kvadre, som så siden er fjernet, dels at der kan have været flere bænke af træ. Ombygningen i Gundsømagle betød i hvert fald mere end en fordobling af antallet af faste siddepladser, nemlig til ca. 70. Det er tænkeligt, dette var forårsaget af øget prædiken i kirken, hvor folk fik behov for at sidde ned. Til samme fase hører spor af et lektorium foran triumfbuen, en forhøjet prædikestol, hvorfra præsten kunne overskue menigheden. Ændringerne hører hjemme allerførst i 1300-årene.

Til nogle tilbød kirken bedre pladser end til de fleste, f.eks. i form af en muret bänk i koret langs med syd- og nordvæggen, muligvis forbeholdt den besøgende biskop eller provst og hans følge eller andre, særligt vigtige personer. Formentlig til kirkens stifterfamilie kunne der ellers sine steder være særskilt plads vest for skibets to døre på et hævet podie, og med en skrankemur foran. Endnu fornemmere var et herskabsgalleri oppe i tårnet, med indblik hen over kirkeskibet mod koret (fig. 7a). Til samme sfære hører de romanske kalkmaleriers såkaldte stifterbilleder, hvor en mand eller kvinde alene eller som et ægtepar træder frem med en kirkemodel som gave, som manden holder frem mod Guds velsignende hånd. Kvinden skænker derimod kostbarheder i form af guldringe og mønter til opførelsen og udsmykningen af kirken (fig. 7b).

Fig. 7a. Den sjællandske Fjenneslev Kirkes vestgalleri, hvor de andre kirkegængere kunne skimte stormanden med familie. Fra galleriet var der udsigt henover skibet, samt i et måske begrænset omfang også ind i koret. Galleriet var måske tillige en art privatkapel. Foto: Nationalmuseet (ukendt fotograf og årstal)

Fig. 7b. Fjenneslev Kirkes bygherrer står frem mod Guds velsignende hånd med deres rige gaver i form af hele den ideelt gengivne kirkebygning samt de nødvendige kostbarheder og penge. Akvarel: Jacob Kornerup, 1873, Nationalmuseet

Fig. 8. Korsarmene på det fornemme romanske korbuekrucifiks i Asnæs Kirke i Odsherred fra o. 1175 er afkortet, så korset også kunne hænge over triumfbuen, da de nye hvælve var kommet til. Foto: Niels Elswing, 1991

Senmiddelalderens kirkerum

Ved at anvende en moderniseret udgave af ældre enkeltelementer ved ombygningen af de ældre kirker, såsom hvælve, tårne og andre tilbygninger, fik man i løbet af senmiddelalderen skabt kirkerum af en helt anden karakter (fig. 8). Gotikkens indbyggede hvælve og et stigende gulvniveau efter sløjfningen af vægbænkene kunne i forening efterlade et rum, der følte en kende tryk. Gennemførelsen af gulvafgravninger i 1950-erne gav stødet til Nationalmuseets konsekvente beskyttelse af fortidslevnene under gulv.

På hovedalteret i øst står der i ganske mange landsbykirker stadig en prægtig, såkaldt fløjaltertavle fra senmiddelalderen med udskårne helgenfigurer og en fremstilling af centrale temaer for troen, alt bemalt i klare farver (fig. 9). Dens opstilling medførte ofte, at østvinduet blev muret til, så kirkens nye tavle og præsten foran den ikke fremstod som en sort silhuet mod lyset fra øst. Uden at opgive den gotiske lysglæde var det uden tvivl ulige vigtigere at kunne opleve tavlens farveprægtige og gyldne snitværk. Det blev belyst af

Fig. 9. Trefløjet altertavle fra omkring 1510 på alteret i Engestofte Kirke på Lolland. Den har i midterskabet en fremstilling af Jomfru Maria med Jesusbarnet, stående på måneseglet og omgivet af en rosenkrans. I de ydre fløje er der øverst et par scener fra Jesu barndom, nederst til venstre St. Clara og til højre St. Birgitta med et udvalg af munke og nonner. Tavlen kommer fra Maribo Domkirke, altså kirken i det tidligere birgittinerkloster, hvorfra den i 1648 blev købt til Engestofte. Et par af Birgittas munke fik i 1865 malet skæg på, og nonnernes røde hovedtøj blev malet over. Foto: Gertrud Købke Knudsen, 1947

korets vinduer og af tændte kærterers skin og fremtrådte indrammet af hvælv med nye kalkmalerier eller af den gamle, romanske udmaling af apsis.

Til forskel fra den romanske tids heldækkende, lazurblå baggrundsfarve stod motiverne i de gotiske kalkmalerier mod den hvide kalk. Bibelske betretninger og helgenlegender myldrer frem. Historierne blev tilrettelagt tydeligt og bevidst og med fremhævet sammenhæng mellem Gamle og Nye Testamente. Hele kirkerummet blev til en slags totalteater med flere scener for forkyndelsen i form af de forskellige altre, som forskellige grupper kunne knytte sig særligt til.

Reformatorenes prædikerum

Reformationen i Danmark 1536 medførte med tiden en ensretning af kirkerummet mod øst, hvor menighedens opmærksomhed koncentreredes mod Ordet og dets forkyndelse under prædiken. Alle sad som i en skolestue eller en bus med blikket rettet mod præsten, enten han stod for alteret eller på prædikestolen. De få nye kirker fra straks efter Reformationen greb i nogen grad tilbage til de romanske former, selv om renæssancens træk er tydeligt iblandet i udformningen af f.eks. Astrup Kirke i Himmerland fra 1542 (fig. 10). Væk var den romanske hemmelighedsfuldhed såvel som senmiddelalderens mange knudepunkter for troen, men menighedens rolle udbygges f.eks. gennem salmesangen og den ændrede nadverpraksis. Den første evangeliske sognepræst var i mange tilfælde ham, der allerede var i embedet, og som nu fortsatte i kirken og som ægtemand i præstegården. På den himmerlandske Rostrup Kirkes mageløse prædikestol fra 1544 er det måske den daværende præst, som med endnu munkeagtigt kronraget isse er afbilledet i færd med at udlægge Ordet (fig. 11). Kirkernes talrige kalkmalerier på vægge og hvælv og de udskårne figurer forsvandt heller ikke i 1536. Med en eneste undtagelse i København, Vor Frue, affødte Reformationen ingen billedstorme, så malerierne stod ofte fremme indtil ælde og tilsodning samt ændringer i smag og stil fik dem overkalket frem til afdækningerne begyndte i 1800-årene. Reformationen ville føre kirken tilbage til dens rod, men dens danske udgave var samtidig i kraft af sit mådehold i det praktiske i højeste grad med til at bevare den middelalderlige kulturarv i et omfang uden egentligt sidestykke, når det gælder landsbykirkerne.

Fig. 10. Astrup Kirke i Himmerland er opført i 1542 af det stedlige herremandspar på gården Villestrup. Den gamle, romanske kirke blev næsten totalt revet ned, og i stedet rejstes en ny af munkesten og med anvendelse af kvadre fra mindst et par nedrevne kirker. Tårnet i vest samt våbenhuset fik svungne buer og dekorative led i en blanding af træk af romansk og renæssance. Foto: Per Kristian Madsen

Fig. 11. Relieffet af den kronragede, munkeagtige mand på prædikestolen i Rostrup Kirke i Himmerland er skåret i 1544, sådan som det står på latin på det slyngede skriftbånd: "I det Kristi år 1544". Det kan gerne være sognets præst på den tid, der her er vist stående på prædikestolen. Hans højre arm med det nedhængende ærme støtter på prædikestolens kant, mens han måske holder en opslået bog, som vi ser fra enden, og som viser hans grundlag i Skriften eller i Luthers Katekismus. Foto: Per Kristian Madsen

Litteratur

M. Mackeprang: *Vore Landsbykirker, en Oversigt*, København, 1920
– anden gennemsete Udgave, København 1944.

Danmarks Kirker, udgivet af Nationalmuseet, København 1933-.

Ulla Kjær & Poul Grinder-Hansen: *Kirkerne i Danmark*, 1-2, København 1988-1989.

Genius Loci og Locus Dei – forholdet mellem kultur og kristendom i Danmark

Af Ulla Kjær, museumsinspektør, dr.phil., Nationalmuseet

I 1173 blev der grundlagt et nyt cistercienserkloster i det skovrige område med de mange vandløb små tyve kilometer nord for Tønder (fig. 1). Stedet hed Løgum, og dette navn var sandsynligvis afledt af det norrøne "laug", der betyder bad eller badevand. Det var med andre ord en hentydning til såvel stedets naturforhold som, hvordan mennesket kunne bruge dem, og dermed et udtryk for det klassiske romerske begreb "Genius Loci", stedets ånd eller det karakteristiske for netop dette sted. Men cistercienserne gav det gamle navn et nyt indhold, da de oversatte det til det latinske "Locus Dei", Guds sted. Det nye kloster blev udformet efter reglerne i det internationale, romersk-katolske kirkesamfund, og idet munkene dermed udnyttede og understøttede de lokale forhold, fik de faktisk forenet stednavnets to betydninger. Genius Loci blev farvet af at blive Locus Dei – og Locus Dei fik en særlig kvalitet i forhold til Genius Loci. Dermed kom Løgum Kloster til at tjene som et fortræffeligt eksempel på den osmotiske vekselvirkning mellem Genius Loci og Locus Dei. Eller mellem kultur og kult. De sidste betegnelser er begge afledt af det latinske "cultura" (colo): dyrkning, men viderefører hver deres del af det oprindelige ords mangfoldighed. Jorden skal plejes for at give udbytte, men det samme skal både det enkelte menneskes sjæl og samfundets, hvortil kommer, at mennesket fra tidernes morgen også har ønsket at yde sit ypperste til gengæld for forhåbentlig at opnå en vis beskyttelse fra universets udefinérbare kræfter, guderne.

Fig. 1. Løgum Klosterkirke set fra nordøst. Tegning af Heinrich Hansen 1858. Nationalmuseet, Antikvarisk-Topografisk Arkiv

Både 'kulturen', dvs. det, der kommer ud af dyrkningen, og 'kulten', dvs. handlingen, kan have flere betydninger. At have kultur er at have opnået en dannelse og et intellektuelt niveau, der stiller krav til sin udøver. Eller som den danske digter Piet Hein formulerede det: "Kultur – er ikke en fin menuet i en fortids-fredningsforening – men det at man slås for sin modstanders ret til at slås for den modsatte mening". Men kultur er også det tankegods, de traditioner og de handlemåder, der er rundet af en åndelig og materiel udvikling inden for en given gruppe bestående af en bestemt socialklasse, en nation eller lignende. I sin videste betydning bruges begrebet endvidere om de praksisser, der opstår i samspil mellem mennesker, dvs. at der tales om børns 'legekultur', om udsatte områders 'voldskultur' eller sågar om antikulturer i form af 'subkulturer'.

Kulden kan tilsvarende bruges om såvel den rituelle dyrkelse af en guddom som de mere forbigående begejstringsbølger, der kan opstå omkring særlig påfaldende personer eller genstande. Alle de forskellige dyrkningsformer

og de kulturer, de hører sammen med, følger sig til de kulturelle aspekter, der allerede findes i de enkelte individers miljø, og er med til at præge den videre udvikling heraf. Den franske sociolog Pierre Bourdieu definerede i 1986 resultatet af denne kulturelle påvirkning som en af de sociale menneskes tre nødvendige kapitaler, nemlig som det værktøj, hvert enkelt medlem af en given gruppe skal bruge for at begå sig i netop dette felt. Ifølge Bourdieu rummer den kulturelle kapital blandt andet en forståelse for feltets struktur og normer og dermed for de sociale koder, der kan styre feltets aktører igennem, også under de stadige forskydninger af vilkårene, som opstår, idet alle konstant influerer hinanden.

Den kult, der har den største betydning for en given kultur – og omvendt – er uden sammenligning den religiøse. Mennesket har altid sat sin eksistens under lup. Det har altid håbet på at kunne påvirke sin egen skæbne; det har tolket elementerne i den omgivende natur som symboler på en højere mening og selv grebet ind i naturen for at få en passende baggrund for sin trosudfoldelse. Indvævet i det enkelte menneskes kultur som et spørgsmål om liv eller død er den religiøse tro blevet en af historiens største magtfaktorer. Troen har styret menneskehedens interne relationer. Den har været et redskab i hænderne på både god- og ondsindede administratorer; den har skabt frugtbare, internationale netværk, sat strenge skel og været udgangspunktet for ubønhørlige krige. Ethvert kulturmøde er også et trosmøde, og dét må erkendes, hvis der skal opnås samklang i samtaler, hvor kulturen udfordrer kulden.

Fordomme er desværre oftest både enklere at forstå og videregive end sandheder, ligesom det i høj grad kan ødelægge sandheder, hvis fordommene tages så meget for deres pålydende, at det accepteres, at 'finer har let til kniven' og 'italienere er tyvagtige' etc. Ikke desto mindre er det et ofte gentaget og ret påfaldende træk ved den danske kultur, at den har "konsensus som ideal", og at danskerne generelt agerer som en stamme, hvor alle er ens og alle optaget af at passe sammen med de øvrige. Flere udlændinge har hævdet, at danskerne både er overbeviste om eksistensen af en danskhed, og om, at dette luftige begreb bør tilegnes af enhver udefrakommende, der ønsker at blive assimileret i det danske samfund. 'Dansk identitet' har i al fald siden 1800-tallets midte ifølge første bind af *Dansk Identitetshistorie* fra

1991 været noget, ”som man enten allerede havde, eller som man ville få, så snart vedkommende samfundsgruppe ... blev integreret i det Danmark, hvor få angiveligt havde for meget og færre for lidt”.

Det kunne ligge lige for at antage, at danskernes angst for det anderledes er et resultat af, at 1800-tallets krige gjorde Danmark så lille, at alle måtte rykke sammen og glæde sig over det nære. Men allerede i 1694 kunne en tidligere engelsk ambassadør i Danmark konkludere, at ingen danskere hævdede sig over de andre; alle var på det jævne og alle mente det samme. På dette tidspunkt havde Danmarks tabt både sin status som Skandinaviens stormagt og Skåne, Halland og Blekinge til Sverige, men udgjorde sammen med Norge dog en af verdens stærkeste og mest respekterede sømagter. Hvis trangen til at isolere sig i samme ensartethed og at lykkes med denne monokultur er typisk for danskerne, kunne de næste spørgsmål derfor være, hvornår og hvorfor denne indstilling er opstået og om den har nogen sammenhæng med danskernes religiøse opfattelse. Har stedets ånd, Genius Loci, gjort hele landet til et Locus Dei?

Danmarks kristning foregik over flere hundrede år og muligvis af samme grund forbløffende fredeligt. De vikinger, der i den tidligste missionstid gang på gang kunne hovre, når de sejrede over folk, der havde sat deres lid til den fredsommelige, men åbenbart inkompetente Kristus, indstillede lidt efter lidt deres togter og slog sig ned som jorddrotter; landet blev samlet, og både den nye kongeslægt og de lokale stormænd fandt det nødvendigt og naturligt at tage den kristne gud til sig. Dermed blev Danmark en del af et internationalt fællesskab, der ud over den kristne lære omfattede en tværgående administration med et eget skrift- og talesprog: latinen, nye uddannelser, et nyt dannelseslag og en retspleje baseret på det gennemprøvede, romerske forvaltningssystem, som også havde styret den kristne kirke i dennes tidligste år som en anerkendt religion. Kirken fik ret til at afsige dom i alle sager vedrørende kirkelige anliggender, sakramenter og sjælens frelse og dermed stort set alle livets forhold, fra kæteri og trolddom til separation og panteret. I blandt andet Danmark var det også Kirken, der tog initiativet til at nedskrive og dermed samstemme de eksisterende love og de nye kirkelove i et system tilpasset netop dette sted. En lokal administration med hierarkisk placerede embedsmandsstillinger groede frem, og

kongen fik en kanoniseret status, der i Jyske Lov fra 1241 blev formuleret på den måde, at lige som Kirken blev styret af pave og biskop skulle hvert enkelt land styres og værges af kongen eller hans øvrighed. I henhold til den udbredte teori om de to sværd, som Jesus efterlod sine disciple (Lukas 22,38), skulle Kirken dermed have overtaget både den åndelige og den verdslige øvrighedsmagt, men kunne, overført set, give det ene sværd = den verdslige magt, videre til kongerne. Så kunne de to styreformere forløbe parallelt, men altså begge på Kirkens nåde og med den som den øverste ansvarlige.

De middelalderlige konger stod sig bedst ved at acceptere denne tingenes tilstand. Men da Danmark med reformationen i 1536 brød med den internationale, romersk-katolske kirke, fik landets kongemagt dvs. den verdslige stat, ansvaret for at sikre Kirkens trivsel og danskernes rette tro. De to sværd, der stammede fra Gud, var dermed begge lagt i kongens hænder, og dette blev endnu mere udpræget efter enevældens indførelse i 1660. I det retsgrundlag for det nye system, som blev formuleret i Kongeloven fra 1665, og som var gyldigt indtil Grundlovens vedtagelse i 1849, blev den enevældige konge pålagt at dyrke Gud i henhold til den augsburgske trosbekendelse og sørge for, at alle hans undersåtter gjorde det samme, dvs. at troen blev en del af samfundslivet (fig. 2). Grundloven tillod trosfrihed, men det blev samtidig understreget, at den evangelisk-lutherske kirke skulle være danskernes samlende trossamfund og understøttes af staten. Der blev altså lagt op til en fortsat forening af Kirke og stat, som stadig eksisterer og som blandt meget andet giver sig udslag i, at Kirken har den generelle begravelsesmyndighed.

Danmark er også fortsat et kongerige og endda et af verdens ældste fortsat fungerende. Det taler danskerne lige så meget om som om miniputriget, og en overvældende majoritet betragter regenten som et årtusindgammelt, samlende symbol på den danske nation og dens identitet. Billedhuggeren Bjørn Nørgaard, der i 2018 færdiggjorde Margrethe II's gravmæle til Roskilde, mente i denne forbindelse, at når de mest demokratiske lande i verden er monarkier, er det fordi, at ”i og med at *ingen* har valgt regenten, er der ingen, der *ikke* har valgt regenten” (fig. 3).

Fig. 2. Magnus Berg: *Christian V's apoteose o.* 1699. Foto: Statens Museum for Kunst

Fig. 3. Bjørn Nørgaard: *Gravmæle i Roskilde Domkirke, model.* Foto: Roberto Fortuna 2012

I en kronik om Kongeloven af 1665 mente retshistorikeren Ditlev Tamm ikke desto mindre, at denne lov repræsenterede en udemokratisk og forbløffende langtrækkende standard i det danske samfund. I henhold til denne lov havde de danske konger gennem næsten 200 år nemlig haft frie hænder som både udøvende og dømmende magt, idet de 'ingen anden hoved og dommere kender over sig enten i gejstlige eller verdslige sager uden Gud alene'. De var altså bemyndigede til at agere tyrannisk, og udlændinge blev aldrig færdige med at undre sig over, hvorfor det ikke skete. Men danskerne opfattede deres fyrster som velmenende, om end af og til undskyldeligt fejllende faderfigurer, og synes også efter enevældens afskaffelse at have beva-

ret en usædvanlig stor tillid til deres øvrigheds dømmekraft. Det kan være fristende at overveje, om den danske klankultur også har affødt en særlig tillidskultur – inden for klanen, vel at mærke.

Det kan udløse ivrige diskussioner, hvis en skole aflyser den traditionelle julegudstjeneste med den begrundelse, at mange slet ikke er kristne, eller hvis en bestyrelse for et ejendomskompleks beslutter, at komplekset ikke længere skal have sit eget juletræ. I tidsskriftet *Antropologis* temanummer om danskhed fra 2000 argumenterede den russiskfødte forfatter Evgenij Kluev for, at de passionerede reaktioner bunder i, at religionen er blevet vane, og henviste til, hvordan julen blev holdt uden hensyn til sin oprindelse og ofte med det resultat, at der efterfølgende kunne købes masser af "nedsatte engle". Men der er meget andet og mere på spil end vanen. Spørgsmålet er, om den danske 'kulturkristendom' ikke netop er – en kristen kultur. Om ikke danskerne definerer kristendommen som en del af den dybereliggende folkeånd i form af den fælles demokratiske identitet, som kirkehistorikeren Hal Koch i 1945 satte ind i stedet for det ene af middelalderens to magtbærende sværd. Ikke nødvendigvis kristendommen i en kirkelig forstand, for som sognepræst ved Skt. Stefans Kirke i København, Anne Braad, formulerede det: danskerne er så kristne, at de ikke behøver at gå i kirke. Men kristendommen som det livssyn, der sammen med kristne ritualer og den romerretsbaserede kirkeret blev lempet ind i danskerne i løbet af landets lange kristenperiode.

Den danske statskirke tegnes hverken af enkeltpersoner eller regeringer, men er baseret på et landsdækkende net af lokale, frivillige forvaltninger fylket om hver deres kirkebygning. Disse bygninger danner naturligvis rammerne om de kirkelige handlinger, koncerter etc. Men de har endnu en dimension, som rækker fra kulten og ind i kulturen. Knap 70% af landets ca. 2340 kirker er middelalderlige, og de står som levende billeder på de enkelte sognes særpræg og udvikling. De er bygget af de lokale materialer: lokale sten eller ler brændt til tegl; de er mærket af det lokale vejr og af den lokale sognestruktur med eventuelle stormænd i spidsen. Deres klokker har markeret tidens gang og advaret i ufredstider, og fra deres prædikestole har præsterne både fortolket Guds ord og orienteret om alskens samfundsmæssige forhold. Når den besøgende går over kirkegården og ind

Fig. 4. Bellinge Kirke, interiør. Foto: Arnold Mikkelsen 2014. Nationalmuseet, Antikvarisk-Topografisk Arkiv.

Fig. 5. Jelling Kirke mellem de to høje. Maleri af Adam Müller. Nationalmuseet, Antikvarisk-Topografisk Arkiv.

i kirken og sætter sig i en af bænkerne, er det som en historisk rejse i fællesskabet. Tidligere generationer har sat deres aftryk på stedet; de er kommet her i glæde og sorg, de har slidt på gulve og stole og har efterladt sig materielle minder i form af deres begravelser (fig. 4). Ligesom hver enkelt kirke både er gudstjenestehus og som en følge af sin historie også sognets kulturelle brændpunkt, udgør de danske kirker samlet set en enestående beretning om det danske samfunds nuancerede, men samstemmende materielle, sociale og åndelige udvikling.

I 2016 blev der indledt et internationalt forskningssamarbejde, der under navnet Heriligion satte fokus på forholdet mellem religion og kulturarv og specielt for Danmarks vedkommende interesserede sig for de tre verdensarvssteder, der er grundlagt af religiøse årsager, nemlig Jelling Kirke, der kom på listen i 1994, Roskilde Domkirke, der blev optaget i 1995, og Christiansfeld, der fulgte i 2015. Projektets udefrakommende forskere havde forventet, at en kirke, der blev udpeget som et kultursted, ville få vanskeligt ved at opretholde sin status som et gudshus, men har erfaret, at for de to folkekirker Jelling og Roskilde har nomineringen snarest fungeret som en bekræftelse af de bestående forhold. I projektets foreløbige afrapporte-

*Fig. 6. Portalen af den nedrevne Mårup Kirke, 2015. På trods af havet var ved at æde sig ind på kirken og gjorde en nedbrydning nødvendig, var mange kede af, at dette stykke lokale identitet forsvandt.
Foto: Thomas Bertelsen 2015*

ring konstateres, at Danmarks kirkeminister også er kulturminister, og at den ministerielle kobling mellem kirke og kultur samt indtil 1916 også undervisning går tilbage til 1849. Dertil, at der er en kulturel rådgivning overfor de kirkelige myndigheder, varetaget af Nationalmuseet. Det bemærkes endvidere, at Jelling menighedsråd er lodsejer af verdensarvsstedet og ikke alene varetager denne opgave med en betydelig stolthed, men også har talt kulturarvens sag overfor Jelling lokalråd (fig. 5). Både her og i Roskilde er menighedsrådet opmærksomt på, at kirken både skal være for sognets beboere og for turisterne, og at der skal træffes særforanstaltninger for at sikre, at disse grupper holdes adskilt. Men det understreges i rapporten, at der ingen af stederne tænkes i konflikter mellem kirke og kultur. I Roskilde, refereres det, hedder det tværtimod også ”vi”, når der tales om Nationalmuseet, ligesom det direkte formuleres, at den kristne tro er danskernes fælles kulturarv, og at bygningen som kulturarv forkynder kristendommen. Kirken kan kun bevares for eftertiden ved fortsat at være kirke, men det kulturelle fællesskab på tværs af århundrederne medfører, hvad en af domkirkens afgåede præster formulerede med aforismen: ”Mere kulturarv, mere kirke. Mere kirke, mere kulturarv”.

Selv om mange ikke-troende danskere nødtigt ser, at deres skat går til præstelønninger, er de generelt glade for, at den går til vedligeholdelsen af de danske kirkebygninger og dermed til opretholdelsen af en vigtig del af landets sjæl (fig. 6). Ikke desto mindre er det en forudsætning for kirkebygningernes kulturelle betydning, at de er kirker. Sammen med kongehuset og det kristent afledte, grundlæggende medmenneskelige livssyn udgør de grundpillerne i den sære kultur, som er skabt af de både ekskluderende og inkluderende, royalistisk republikanske og ateistisk troende danskere. 845 år efter at cistercienserne slog sig ned i Løgum, er Locus Dei, Guds sted, i denne forstand blevet en del af Genius Loci, hele Danmarks ånd.

Tingenes plads

– mellem tradition og symbolik

Af Martin Wangsgaard Jürgensen, redaktør, dr.theol., Nationalmuseet

Når man træder ind i en af folkekirkens mange kirker, er det slående, hvor ensartede de er. Størrelse og alder varierer naturligvis, det samme gør udseendet, men alligevel ligner kirkerne hinanden. Det skyldes først og fremmest deres indretning; alterets placering i øst, bænke, prædikestolen og døbefonten samt alle de mange andre små og store genstande, som næsten altid er der (fig. 1-2). Tingene har en særlig orden, som vi forventer at finde, når vi kommer ind i bygningen, og der hvor noget er anderledes end normalt, lægger vi straks mærke til det. Man kunne derfor fristes til at tro, at kirkerummets indretning er noget fastforankret, som ikke uden videre kan ændres. Det er imidlertid en misforståelse, for al konservatisme til trods har kirkens indretning altid ændret sig i takt med skiftende behov og forestillinger. Det rejser naturligvis spørgsmålet om, hvorfor tingene i det hele taget står som de gør, og hvad der sker, når man forandrer den eksisterende orden i rummet. Det er præcis disse spørgsmål, der skal optage os i denne artikel, der handler om forandringer i kirkerummet, og om hvad det er for kræfter, der skaber disse forandringer. Først skal vi vende blikket mod middelalderens kirker, dernæst er det reformationen og det lutherske kirkekrum, som vil blive drøftet, før det afslutningsvis er de nutidige forandringer, der skal diskuteres.

Fig. 1. Fraugde Kirkes indre imod øst. Foto: Arnold Mikkelsen

Det middelalderlige udgangspunkt

Den berømte teolog Durandus skrev et af middelalderens væsentligste værker om den symbolske forståelse af kirkerummet. Værket fra tiden omkring 1291-92, der populært kaldes *Rationale divinatorum officiorum*, begynder med det fascinerende udsagn, at: ”Hvad end der tilhører liturgien, genstandene eller kirkens indretning, så er de fyldte med tegn på det guddommelige og de hellige mysterier, og hver eneste af dem flyder over med himmelsk sødme, når de bliver mødt af den ihærdige iagttager, som formår at frembringe honning fra stenen og olie fra den hårde jord.” Med disse åbningslinjer sammenfatter Durandus hele den mystiske forståelse af kirken, som prægede opfattelsen af bygningen blandt lærde kredse i store dele af middelalderen. Hans tanke om, at genstandene, altså inventaret, er tegn, der fortæller noget om troens hemmeligheder, har således gennemsyret middelalderkirkens selvopfattelse mindst tilbage til 800-tallet, hvor man for alvor begyndte at overveje, hvorfor kirkerne så ud, som de gjorde. Set med nutidige øjne er det klart, at middelalderkirkens indretning i sit inderste væsen fortsætter den antikke kejserkults herskerfejring, og alt i gudshuset

Fig. 2. Ølsted Kirkes indre set imod vest. Foto: Arnold Mikkelsen

Fig. 3. Et blik ind i koret i Skibet Kirke. Foto: Arnold Mikkelsen

var derfor indrettet mod mødet med kejseren, det vil sige Kristus. Et møde, der skete ved alteret i øst, som antog tronens karakter, og koret blev selve tronsalen, hvortil der kun var audiens eller adgang for de særligt indviede (fig. 3).

I den symbolske forståelse af kirken, som Durandus formidler, kan man imidlertid allerede aflæse en gradvis forskydning bort fra de kræfter, som prægede rummets indretning i den ældste middelalder. I løbet af 1100-tallets slutning blev kirkerummets eksklusive indretning, rettet mod dyrkelsen af den himmelske kejser, opblødt, fordi bygningens funktion som et i praksis fungerende rituelt sted, der skulle rumme alle menighedens behov, begyndte at kræve plads og afsætte sig spor. En bredere, mere alsidig forståelse af rummet slog dermed igennem i højmiddelalderen, som tog afsæt i lægfolkets eller menighedens plads i rummet. Samtidig kan vi også notere os den selvforstærkende virkning, som de symbolske udlægninger af kirkerummet fik, for med udlægningen af symbolikken i værker, der som *Rationale divinarum officiorum* fik autoritativ status, kunne denne også på selvforstærkende vis konkretiseres og aktivt efterstræbes.

Kirkerummet, som udvikledes i løbet af senmiddelalderen, blev et åbent rum, der måske nok blev kendetegnet af højalteret i øst, men som først og fremmest var præget af den liturgiske og andagtsmæssige brug af inventaret. Hver ceremoni, dåben eksempelvis, krævede sit eget liturgiske rum, og menigheden flyttede sig rundt i kirken alt efter, hvilken ceremoni der skulle gennemføres, præcis som billeder og skulpturer, med eller uden alter tilknyttet, skabte egne erfaringsrum i kirken. I den forstand fik hver eneste ceremonielle genstand en ganske fremtrædende plads, fordi den fik lov at definere et specifikt sted eller rum i kirkens indre. Der var naturligvis også overordnede symbolske idéer, som gjorde sig gældende; eksempelvis når døbefonten fik lov til at stå nede i vestenden af skibet, nede ved indgangen, hvorved man understregede dåbens status som indgangen i det kristne fællesskab. Liturgien og symbolske forestillinger var dermed det, der bandt det middelalderlige kirkerum sammen til et hele, men grundlæggende, rent erfaringsmæssigt, har rummet fremstået som en lang række uafhængige ceremonielle og andagtsmæssige øer, som lægfolk og kleresi opsøgte alt efter, hvilket ritual der skulle udføres.

Reformationens gentænkning

Hvad kirkerummet angår, bliver den lutherske reformation i Danmark ofte fremstillet som et relativt praktisk og udramatisk anliggende, der navnlig indebar bortskaffelsen af sidealtrene med deres helgenbilleder for så at indsætte bænke og prædikestol i skibet. Det billede er ikke forkert, men der kan siges meget mere om den transformation, som kirkerummet oplevede i denne periode. Reformatorerne gik til opgaven med en radikalt ny vision for kirkens indretning, der var en direkte forkastelse af middelalderens flydende, åbne kirkerum. For Martin Luther og hans tilhængere var gudsordet det bærende, hvorfra alt andet udsprang. Ordet måtte derfor gå forud for alt, hvilket også måtte afspejle sig i kirken. Hvor middelalderens teologer, som Durandus eksempelvis antyder, tillagde inventaret en næsten sakramental betydning, gik reformatorerne en anden vej og fokuserede på ordet. Der skete naturligvis også rituelle forandringer. Først og fremmest blev lægfolkets nadvergang en del af den almindelige søndagsgudstjeneste, hvilket den ikke var i middelalderen, dernæst blev prædikenens status ophøjet til et nødvendigt led i selve gudstjenesten, fordi det netop var gen-

Fig. 4. Prædikestol og stolestader i Sanderum Kirke. Foto: Arnold Mikkelsen

nem prædikenen, at menigheden skulle forberedes på betydningen af det at modtage nadveren. Stolestader eller siddepladser blev derfor også hurtigt prioriteret højt for at understrege betydningen af at forsamles koncentreret og høre evangeliet prædikeret. Hverken prædiken eller nadvergang var naturligvis noget nyt, som reformatorerne opfandt, men den betydning, disse ting fik efter reformationen, forandrede kirkerummets struktur og skabte på den måde også et nyt indre, der ikke lignede det senmiddelalderlige rum. Det vil sige, at man i langt højere grad forsøgte at koncentrere kirkegængerens opmærksomhed omkring nogle få, bestemte ceremonielle brændpunkter i kirken (fig. 4). Alter og prædikestol var netop væsentlige komponenter her, som kom til at styre alt andet i bygningen. Skal man beskrive den forandring, der sker med rummet ved reformationen, kan man derfor tale om en fokusering af kirkens indre, som målrettet orienterede menighedens blik og bevidsthed under gudstjenesten mod det centrale; ordet og nadveren.

Den udfordring, der lå for kirken som institution i denne fokusering, var, at man visuelt gerne vil fejre både nadverens og prædikenens betydning og anskueliggøre den for kirkegængerene. Omvendt ville man undgå en iscenesættelse af genstandene – alterbordet med dets udstyr og prædikestolen – på en måde, der kunne vække mindelser om romerkirkens forståelse af inventaret, som rummende en grad af hellighed. Der skulle med andre ord findes en visuel balance, som både var forherligende og indfangede tingenes væsentligste budskab til menigheden, hvilket som oftest blev sikret gennem indskrifter.

Det kirkerum, der opstod som følge af reformationen i løbet af 1500-tallets anden halvdel, var dermed et udtryk for en radikal nytænkning af rummet. I stedet for at udgøre små forståelsesmæssige øer i et større rum blev det inventar, der stod tilbage koncentreret og samlet til ét hele, der fortalte menigheden, at den eneste vej til frelsen gik igennem gudsordet, hvis mest potente formidling skete i prædikenen. Alter og prædikestol blev derfor uløseligt forbundet, og det er ikke så svært, at man i mange lutherske områder ser de to integreret til et samlet stykke inventar – et fænomen, som vi herhjemme bedst kender fra 1700-tallet. For Martin Luther og de første reformatorer var det prædikede ord således den primære vej til Kristus, og

Fig. 5. Lektorieprædikestol i Tise Kirke, opstillet i slutningen af 1500-tallet. Foto: E. Rosing Holm

det betød, at man i de fleste sogne investerede i nye prædikestole, der visuelt udtrykte den evangeliske tro og som oftest blev opstillet i et af skibets østre hjørner. De skriftlige kilder viser imidlertid også, at en forbløffende stor mængde af de nye prædikestole fra 1500-tallets slutning tilhører gruppen af såkaldte lektorieprædikestole, det vil sige prædikestole, der har stået i forbindelse med et hævet podium foran korbuen, som præsten fik adgang til via en trappe (fig. 5). I vores sammenhæng er det væsentlige, at prædikestolen på den måde fysisk blev indsat mellem menighed og alter. Når man dermed sad i kirken, med ansigtet vendt mod øst og hørte prædiken, havde sognebørnene samtidig det halvt tilslørede alter for øje gennem kor-

buen, der lå bag lektoriet. Når menigheden gik til alters, betød det dermed også, at de konkret gik under prædikestolen; at frelsen gik gennem Ordet, kan dårligt tydeliggøres mere bastant. Den håndfaste symbolik viste sig imidlertid også at være forbundet med praktiske vanskeligheder for præsterne, der skulle bruge disse pladskrævende lektorer, og de forsvandt derfor relativt hurtigt igen, afløst af det vi opfatter som en typisk prædikestol, hvis plads de fleste steder er blevet det sydøstre hjørne, hvor lyset er bedst.

Peder Palladius, Sjællands første lutherske biskop, satte også ord på tankerne bag tingenes placering i kirkerummet, når han eksempelvis i sin såkaldte *Visitatsbog* fra 1540'erne om døbefontens plads skrev:

Døbefonten står bagerst i kirken. I sidder eller står alle sammen med bagdelen til fonten, fordi I skal huske på, at det er tilstrækkeligt, at I hver for sig er døbt én gang i Faderens og Sønnens og Helligåndens navn, så at I aldrig skal døbes igen.¹

For Palladius og Martin Luther havde døbefontens plads i kirkerummet den samme betydning, som den havde haft igennem en stor del af middelalderen, eksempelvis også udtrykt hos Durandus, men går vi til den fynske biskop Jacob Madsens visitatsnotater fra 1500-tallets sidste tiår, er det klart, at et nyt ideal gør sig gældende. Jacob Madsen vil have fonten flyttet fra vestenden og op mod øst, så menigheden kan se den, hvilket er helt i overensstemmelse med de idealer, der blev beskrevet ovenfor om fokuseringen af kirkerummet, men det viser samtidig, at visionen for tingenes rette plads var i bevægelse i årene efter reformationen. Tingenes plads og deres symbolske betydning stod med andre ord til forhandling. Det tog tid at udskifte gamle forestillinger, mens det nye kirkerumsindretning skabte et behov for nye forklaringer for den, der ønskede mere end en praktisk begrundelse for rummets udseende.

¹ Tekst citeret i moderniseret form efter Peder Palladius, *En Visitatsbog*, udg. Martin Schwartz Lausten, Forlaget Anis: København 2003, s. 34.

Mellem symbolik, tradition og antikvariske hensyn

Man kan med nogen ret hævde, at middelalderens kirke formede sig i en samklang mellem symbolik, praktiske behov og den tradition, der havde udviklet sig siden oldkirken. At man eksempelvis havde bevaret et alter i kirkerummet, altså et offersted, var i overensstemmelse med selve forståelsen af gudstjenesten eller messen som en gentagelse af korsofferet på Golgata. For 1500-tallets lutherske reformatorer var det afgørende at bevare kontakten bagud. Som det hedder i introduktionen til kirkeordinantsen for Slesvig-Holsten fra 1542, sker forandringer i kirken ikke for at skabe noget nyt – ”davon behüte uns Gott” indskydes det, men for at bringe kirken tilbage på ret kurs. Tanken om den store tradition, som gik tilbage til oldkirken og kirkefædrene, var dermed helt afgørende for de første reformatorer, og den tanke kommer også til udtryk i kirkerummet, men ikke uden vanskeligheder. Forståelsen af messen som offer forandredes eksempelvis til en taksigelsesfest, men alteret – altså offerbordet – bevarede man i det lutherske kirkerum. Det førte eksempelvis til, at man på alteret fra 1578 i den fynske Svindinge Kirke indsatte tekster, der i praksis forklarede kirkegængerens, at dette alter slet ikke længere er et alter (fig. 6). Alteret var imidlertid i reformationskampen blevet en konfessionel markør, som rod-fæstede kirken i traditionen, hvorved lutheranerne undgik anklager om at have frigjort sig fra traditionen, modsat eksempelvis Jean Calvins følgere, der netop afskaffede alteret fra deres gudshuse.

Den lutherske kirke måtte med andre ord stille spørgsmål ved hvert eneste objekt og hver eneste praksis og komme med forklaringer på, hvorfor netop dette eller hint fortsat var i kirken. Peder Palladius skulle eksempelvis i sin førnævnte visitatsbog forklare, hvorfor man fortsatte med at tænde lys på alteret under gudstjeneste, når, som han selv skriver, ”Guds lys”, solen, var så meget kraftigere og renere? Svaret er, at det ene af de to lys skulle brænde til ære for Kristi legeme, det andet for hans blod. Den forklaring er enslydende med middelalderens forklaringer og ligger den senmiddelalderlige kirkes fetichering af det forvandlede blod og vin snublende nær; noget Palladius formentlig ikke ville bryde sig om at få påpeget, fordi ceremonielle forherligelser af den type netop var en del af det, som reformatorerne forkastede; men lys på bordet, det måtte man have.

Fig. 6. Alteret i Svindinge Kirke fra 1578. Foto: Kristian Hude 1910

Præcis den type problemstillinger har været, og er endnu i dag, en del af den lutherske kirkens historie. På den baggrund er der opstået selvstændige forklaringer og betydninger på tingenes plads, men omvendt overtog man meget fra den middelalderlige kirke, uden det ville ske på bekostning af kontakten til den store kirketradition. Inventarstykker som døbefont, alter og prædikestol var dermed blandt det, man forventede at finde i en kirke; ja ud fra en idé om det ordentlige kirkerum blev det endda forlangt, at disse ting skulle være der, men en egentlig nødvendighed var de ikke, for som allerede Luther havde sagt, kunne man prædike fra en mødding, uden at gudsordet mistede kraft af den grund. Præcis den ambivalens mellem frihed til selv at vælge og en forpligtigelse i forhold til traditionen kan følges helt frem til i dag, hvor det ikke lovmæssigt forlanges, at en kirke har et bestemt udstyr. Går man til det seneste kirkeritual af 1992 og ser på liturgien for kirkeindvielser, er det imidlertid klart, at man indirekte forventer, at

der er et alter, en døbefont og så fremdeles. Hvordan tingene skal formgives, er imidlertid en anden sag.

Mens der kun forlanges ganske lidt fra kirkens side i forhold til, hvordan rummet tager sig ud, er det klart, at den oprindelige lutherske tanke om kirkerummet som det sted, hvor evangeliet formidles og høres, har været og stadig er det styrende for indretningen. Da de første større forsøg på nytænkning af det lutherske kirkerum kom i begyndelsen af 1700-tallet, under indtryk fra netop førnævnte reformerte kredse, var det for yderligere at understrege kirken som et sted, hvor prædiken skulle høres. Det i nyere tid måske mest radikale forsøg på nytænkning af rummets indre, nemlig at udskifte bænke med løse stole, er et udtryk for det samme. Mens bænkenes funktion var tænkt ind i et forhold, hvor præsten belærer sin menighed fra den hævede prædikestol, er den autoritet forsvundet eller blevet ændret, fordi præsten i dag ofte ønsker at tale til sin menighed i øjenhøjde. Det har affødt ønsker om et langt mere åbent og fleksibelt kirkerum, som i virkeligheden griber tilbage til det senmiddelalderlige rum, som reformatorerne opponerede imod. De antikvariske hensyn melder sig imidlertid i de gamle kirker, som en faktor, der kan stille sig i vejen for nytænkning af rummet. Her bliver ønsket om at bevare, ud fra et kulturhistorisk perspektiv, pludselig det, der sikrer kontinuiteten og kirkens kontakt bagud, mens kræfter inde i kirken selv i virkeligheden ønsker at kunne frigøre sig fra denne tradition og agere frit i rummet, så gudstjeneste og prædiken kan udfolde sig på en måde, der opfattes som værende i samklang med tiden.

Hvordan man end stiller sig til kirkerummets ændring og forandringer, må man holde sig for øje, at alt udspringer af forhandlinger mellem hensynet til praktiske behov og symbolske forestillinger. Nybrud konfronteres altid med behovet for genkendelighed og tryghed i traditionen. Sådan var det for reformatorerne, der stod overfor at ville ændre kirkerummet i 1500-tallet, og sådan har det været lige siden.

”Det pyntede hus og den kalkede grav”

En betragtning over kirkerum, kirkekunst og modernitet

Interview med Benny Grey Schuster, af Kitty Blichfeldt, kommunikationsmedarbejder ved FUV

– Tre fjerdedele af de kirker, vi har i dag, er middelalderkirker, som vi protestanter arvede efter reformationen i 1536. Vores tidligste biskopper besluttede efter reformationen, at vi ikke behøvede at bygge nye kirker, vi kunne sagtens fortsætte med at være protestanter i de gamle katolske kirkerum. Jeg spørger kærligt drillende: ”Kan man bare det?”

Spørgsmålet kommer fra teolog Benny Grey Schuster, og han svarer selv:

– Ja, det kan man. Men man betaler altså en pris for det, for kirkebygningen er ikke bare en neutral ramme, den har sin egen mening, nemlig den mening, som datidens ”arkitekter” og bygherrer lagde ind i den. Og sin egen stemme. Hvis rummets stemme taler imod præstens ord, så vinder rummet i det lange løb.

Det var nogle oplevelser tilbage i 1980’erne, da Schuster var udenlandspræst i Canada for Dansk Kirke i Udlandet, der fik ham i gang med at reflektere over, hvad prisen for arven af alle middelalderkirkerne er.

Niløse Kirke, prædikestol, Adi Holzer. Foto: Modernekirkekunst.dk

– Den kirke, jeg blev præst for, var et ombygget hønsehus 50 km uden for Vancouvers centrum. Tyve år før jeg ankom havde danske forgængere bygget skuret om til en kirke. Og der havde jeg en stærk oplevelse, da jeg på et tidspunkt fik besøg af nogle venner fra Danmark. Da de havde været med mig til gudstjeneste, tillod de sig at spørge: ”Jamen, Benny, er det en kirke?”.

– Jeg tænkte, at det var da i grunden et mærkeligt spørgsmål fra en protestant, for vi har jo lært på universitetet, at Luther har sagt, at hvor to mennesker beder fadervor sammen, er der mere gudstjeneste, end der er i Roms prægtige katedraler. Der gik det op for mig, hvad prisen er for, at vi som land har arvet så mange kirker fra middelalderen. Når selv en teolog og en præst, der har studeret på universitetet i syv år og har lært alt muligt om Luthers kirkesyn, kan stille det spørgsmål, så må det være fordi, vi er oppe imod nogle kræfter, der er større end vores undervisning og ord.

– Vi plejer at nøjes med at være så stolte over, at vi til forskel fra andre protestantiske lande, ikke har ødelagt kirkerne, vi overtog dem bare. Og vi har haft en grundholdning om, at rummet var ligegyldigt. Vi kunne bare skifte konfession, vi kunne bare ændre den måde, vi fortolker evangeliet på, det betyder ikke så meget med de fysiske rammer. Det har vi sagt til hinanden i 500 år. Men der har været en anden stemme, som har talt imod det. Og det er rummets. Rummets stemme kan gøre et sådant indtryk på os, at det ikke kun kan få os til at føle os behageligt til mode.

Det kender vi også fra, når vi besøger et privat hjem, påpeger Schuster. I nogle hjem føler man sig straks ubehageligt til mode, i andre siger man ”Åh, hvor er der hyggeligt her”. Et rum kan skræmme os, det kan gøre os trygge, det kan charmere os, eller vi kan synes, at det er grimt.

– Det påvirker os på rigtig mange måder. Jeg leger så med tanken om, at det ikke bare påvirker vores sanser og følelser, men også vores tanker, holdninger, ja, teologiske tanker og religiøse holdninger, forklarer Schuster.

Rummets betydning

En anden oplevelse fra tiden i Canada har også givet stof til refleksion: Foruden kirken i hønsehuset var der en anden kirke i Vancouver. En ”rigtig” kirke, som lignede en dansk landsbykirke.

– Der fik jeg den erfaring, som nok også mange andre præster har gjort sig, at man kan stå og levere et produkt i én sammenhæng, og bagefter levere det i en anden sammenhæng, nøjagtig de samme ord, og så opleve, at ordene falder til jorden i det ene rum, hvor de i det andet rum var oppe og flyve, fortæller Schuster.

– Det kan jo komme an på, hvilke mennesker, man er sammen med. Men jeg begyndte at overveje, om det var rummet, der var med til at gøre, at ord blev modtaget eller ikke blev modtaget. For når jeg holdt den samme prædiken i de to kirker, så kunne de få vidt forskellig effekt. Det ene rum var jo et hønsehus, og det bar det stadig præg af, et lille lavloftet, intimt rum, hvor

den, som fysisk kunne komme afsted med at sætte sig længst muligt væk fra mig, stadigvæk var tættere på, end den, som sad på den forreste bæk i den anden kirke.

– Og vi ved alle sammen, at ingen sætter sig på den forreste bæk, når vi går i kirke. Så bare den bogstavelige nærhed, henholdsvis afstand gjorde noget ved, hvordan folk hørte min prædiken, og hvordan jeg havde det med at holde min prædiken.

Schuster nævner endnu en oplevelse fra Canada: Han undrede sig over, at kirken i Vancouver var en dansk middelalderkirke, men opdagede ved nærmere eftersyn, at det bare var en nøjagtig kopi. På afstand så det ud, som om den var bygget af munke- og kampesten. Men når man kom tæt på og bankede på den, kunne man høre, at den var bygget af spånplader.

– I film bliver sådan noget omtalt som en kulisse. Hvis man skulle være lidt uartig, kan man sige, at bygningen giver sig ud for at være noget andet, end det den er. Den bilder folk noget ind – i den bedste mening ganske vist – men man kan også sige, at den faktisk starter med at lyve. Den fortæller, at den er 800 år gammel, mens den i virkeligheden er 20 år.

– De danske middelalderkirker er 800 år. Her har vi fejret luthersk gudstjeneste i 500 år. Men kirken har ikke glemt, at den var katolsk, for sådan er den tænkt og bygget. Da først jeg begyndte at fundere over det, tænkte jeg, hvordan kan det være, at en af de klager, man hyppigst hører blandt præster, er, at alle slås med det problem, at menigheden sætter sig på de bageste bænke. De har ellers tit skrevet i kirkebladet og sagt fra prædikestolen ”Sæt jer da højere op”.

– Hvis vi nu havde sagt, kom hjem til min havefest, og der var en sangerinde eller et filmlærred, der var stillet op, så havde vi fundet den plads, der havde passet os bedst ud fra vores hørelse og syn. Kæmpet om at få de bedste pladser. Vi kan lide vores præst, er glade for hende, og inviterer hende med til vores private fester. Hvorfor sætter vi os så bagest i kirken?

Sørup Kirke, alterbilledet, Anita Houvanaeghel. Foto: Anita Houvanaeghel

– Jeg spekulerer på, om det ikke er fordi rummet siger noget andet, end det, som den søde præst siger. Det siger ”Kan du holde dig væk” og ”Du har ikke noget at bestille her oppe foran”.

Kend din plads

Den klassiske arkitektur er med til at give os et indtryk af, at du er velkommen i kirken, hvis du kender din plads, mener Schuster. Den klassiske landsbykirke med dens apsis, kor og skib. Tredelingen, som er en inddeling af rum, men også er med til at sætte forskel mellem folk.

– Som protestantisk præst kan man stå og sige ”Alle er velkomne i Guds hus”, mens huset selv fortæller ”Ja velkommen, hvis du kender din plads, for der er nemlig nogle pladser i rummet, hvor du ikke er velkommen”, pointerer Schuster.

Han sammenligner det med situationen, når vi er inviteret til en privat fest. Der sætter man sig ikke ind i værternes soveværelse og får en hyggelig snak, og man går da slet ikke ind i soveværelsets tilknyttede badeværelse.

– Det er et intimt sted, der ligger sminken måske fremme, og håndklædet kan være efterladt på gulvet osv. udmaler Schuster.

– Vi ved godt hvordan, vi skal opføre os i et privat hjem, til forskel fra når vi kommer i f.eks. et forsamlingshus. Forsamlingshusets dyd er netop at fortælle folk ”Du kan være, lige hvor du vil”. Forsamlingshuset har typisk ikke nogle ruminddelinger. Det er gerne en praktisk firkant med plads til så mange som muligt, måske med en scene ved bagvæggen til lidt amatørspil ved festerne.

– Man kan spørge, ”Hvad skal et kirkerum være”? Hvis vi skærer det ud i pap, kan man sige, at i en protestantisk sammenhæng skal en kirke være et forsamlingshus. Det er det, jeg mener, at protestantismen går ud på. Et forsamlingshus, hvor vi kommer for at synge sammen, bede en bøn sammen og for at forkynde for hinanden. Det er noget, som vi gør *sammen*.

– Som Luther siger, kan enhver sådan set tage ordet, men det er nu mest praktisk, at vi har udpeget en af os til at gøre det på vores andres vegne. Men det er for os, for menigheden, at vedkommende bliver udpeget. Det er ikke Gud, der har valgt den profet der, som kommer et helt andet sted fra for at fortælle os noget, vi aldrig har hørt før.

Schuster fremhæver igen middelalderkirkernes rum med inddeling i zoner, hvor nogle af zonerne er forbudt adgang for almindelige sognebørn.

– Der er nogle zoner, hvor kun nogle helt bestemte personer må gå, som skal være iført noget helt særligt tøj, skal tale på en helt bestemt måde og bevæge sig på en måde, som vi ikke gør i det daglige. Ingen kommer slentrende ind foran alteret ved en fejl, man går i procession. Rummet inviterer til, at vi begynder at opføre os på en særlig måde, og at vi overholder nogle grænser, siger han.

Ikke alle middelalderkirker er tredelte, indskyder Schuster, men de fleste er. Og man kan vende blikket på både inventaret og indretningsarkitekturen, når man skal se efter, hvad der kan være med til at fremhæve eller nedbryde den ruminddeling, som den ydre arkitektur inviterer til.

– Hvis vi hæfter os ved det med at fremhæve og understrege, at den her ruminddeling ikke er tilfældig, og at den er med til at sætte skel og grænser og fortælle dig, hvor *du* hører til, og hvor *jeg* som præsten hører til. Så er det første, som vi alle sammen kender til, at der er lavet niveauforskelle i kirkerne, sådan at noget er lavere end noget andet eller omvendt, at noget er højere end noget andet.

– Man vil næsten aldrig støde på en kirke, hvor der er trin nede i skibet. I det store forsamlingshus er alt fladt. For her er vi alle bogstaveligt og billedligt talt lige og på samme niveau. Og jeg kender heller ikke umiddelbart til nogen kirke, fortsætter Schuster, hvor der går trin *ned* fra skibet til koret! I stedet vil de trin, et enkelt eller mange, der leder *op* til koret være med til at markere ”Hov, nu går du over i et andet rum, en anden sfære!”.

Linå Kirke, alterbilledet, Thomas Kluge. Foto: Modernekirkekunst.dk

Mystisk og fremmedgørende

– Det andet, der er med til at fremhæve, at her er der virkelig en ruminddeling, der vil noget, er, at der ikke er åben og fri adgang fra skibet op i koret, fortæller Schuster.

– Det er især i vores landsbykirker. Der vil typisk være en meget snæver åbning, det vi kalder for korbuen. Den er altid meget mere snæver, end det rum man kommer fra, men ofte også mere end det, man går ind i. Så snæver, at man fra rigtig mange bænkepladser ikke kan se, hvad der foregår deroppe. Det oplever vi navnligt til jul, hvor vi bliver nødt til at sætte os helt ude i siderne oppe foran, fordi der er fyldt. Man kan opleve, at halvdelen ikke engang kan se præsten foran alteret.

– Og hvis du sidder der som én, der ikke er vant til at gå i kirke og nu er med til dit livs første gudstjeneste, så er du inde et sted, hvor du hører en stemme, som du ikke ved, hvor kommer fra. Og du kan ikke se personen. Det er fremmedgørende og mystisk og med til at fremhæve oplevelsen af, at her er noget, som ikke er et sted, hvor jeg skal være.

– Med niveaudelingen og den snævre passage bliver der signaleret, at her er der ikke fri passage. Det lille kor er mindre end skibet, og det er ikke åbent i sin fulde størrelse. Der er ligesom lavet en dør. Selv om det sådan set er meningen i en protestantisk sammenhæng, at hele menigheden skulle kunne komme derop og som det mest naturlige deltage i nadveren.

– Jeg siger bare, at vi præster og teologer undrer os, når vi ved hver eneste prædiken står og siger ”Og nu her efter prædikenen, der skal vi have nadver, og enhver er velkommen ved Herrens bord”, at der er *så* mange, der bare bliver siddende dernede.

Det kan der være 1000 grunde til, anfører Schuster, men leger med tanken om, at det jo også kan være på grund af rummet og den snævre passage, at man får indtrykket ”Her skal du da vist kun op, hvis du er en helt særlig person”.

Haderup Kirke, altertavlen, Toni Larsen, samt kirken set mod vest. Foto: Toni Larsen

Opgør med skranke

– Den tredje og måske symbolsk mest vigtige grænsedrager i et klassisk middelalderkirkerum er, at vi har det, som vi præster kalder knæfaldet, men som alle andre i dagligsproget kalder for en alterskranke, forklarer han.

– Og hvordan har man det med ordet ”Skranke”? Vi husker jo fra Ekstra Bladet i 1970’erne, at der var noget, der hed skrankepaver, og at dem ville bladet gøre op med. Nu kommer vi til, at det ikke bare er noget, Schuster sidder og har mærkelige idéer om: Der må være noget ved mine pointer – for hvis vi går ud og kigger på kirkebyggeri i de sidste 60 år, så kan vi se, at i 60’erne, 70’erne og et langt stykke op i 80’erne gik bestræbelserne i dansk kirkebyggeri ud på lige præcis at modarbejde alle de ting, jeg har fremhævet som kendetegn ved middelalderkirker og som kan have nogle uheldige konsekvenser.

– I rigtig mange kirker, som er bygget i vores egen tid, er der bogstaveligt talt ”savet hul” i alterskranken. Det kan man i øvrigt også opleve i en del middelalderkirker, hvor man har anskaffet sig nyt inventar i sidste halvdel af forrige århundrede. Skranken er åbnet, så knæfaldet kun står ude i siden. Alteret står i midten, der er lavet et hul lige midt for. Og det er med til symbolsk at fortælle, at hvis du kunne have lyst til at gå op til alteret, så kan du det. Det kan ikke bare være et tilfælde, at rigtig mange kirker åbner knæfaldet, så der bliver sagt symbolsk, at alteret ikke er præstens, det er vores – den gudstjenestefejrende menigheds – og præsten er en af dem.

– For det andet fjerner man niveauforskellene i rigtig mange af de moderne kirkebyggerier. Gulvet glider i samme niveau i hele bygningen.

En tredje pointe fra Schuster om det moderne kirkebyggeri er, at kun et lille bitte mindretal af kirkerne har ruminddelinger. Man bevæger sig mere og mere over i det, man kan kalde enhedsrummet, eller akkurat forsamlingshuset. Døbefonten, alteret og prædikestolen er stadig praktisk samlet i den ene ende, og bænken er placeret over for, så folk kan se og høre, hvad der foregår.

– Men arkitekturen sætter ikke tre streger under det. Det er en praktisk foranstaltning, ikke en religiøs. Man behøver jo ikke at hæve præsten op i to meters højde for at alle kan se og høre, siger Schuster.

– Alt andet lige kan man sige, at bestræbelsen i meget af arkitekturen efter 2. verdenskrig – hvis man da ikke mener, at det bare er tilfældigheder – er gået ud på, at arkitekter og menighedsråd har gjort forsøg på at give et andet budskab til dem, der kommer i kirken. Sådan at det, som præsten står og siger, harmonerer på en eller anden måde med rummet. Så rummet ikke taler imod præsten.

– Halter det endnu nogle steder med at udjævne niveauforskellene i kirkerne?

– Det er et godt spørgsmål, i 1960'erne, 70'erne og 80'erne udjævnede man niveauforskellene, men i det allernyeste byggeri, vender vi sådan set tilbage og begynder igen at indføre skranker og niveauforskelle. Men ikke det med ruminddelingen, vi holder fast i enhedsrummet, forklarer Schuster.

Tidsånden

Men tilbage til tiden efter reformationen, da biskopperne besluttede, at vi ikke behøvede at bygge nye kirker, bare fordi vi skiftede konfession.

– Der siger jeg, at der er noget om det, jeg går og funderer over. Efter reformationen går der over 350 år, hvor vi praktisk talt ikke bygger en ny kirke i Danmark, fordi vi havde fået foræret middelalderens ufatteligt mange bygninger. Der var ikke behov for det.

– Vi skal helt frem til slutningen af 1800-tallet, før vi igen begynder at bygge kirker i Danmark. De første mange år frem til 2. verdenskrig gør vi lidt det, som jeg fortalte om i Canada. Vi laver en kopi. Det, som jeg lidt drilsk kalder en kulisse. For man havde den opfattelse dengang, at det bedste man kunne give folk, det var noget fra deres fortid. Noget de kendte i forvejen. Man havde et ideal, det man kalder ”Historisme”, man prøver at efterligne noget fortidigt.

Gamtofte, ruderne, Peter Brandes. Foto: Knud Sejersen. Denne og øvrige illustrationer fra Gamtofte Kirke stammer fra udgivelsen Gamtofte Kirke: udsmykning og udvalg af kirkens kunstværker, Peter Brandes, 2004.

Det samme ser man med f.eks. jernbanebygninger fra begyndelsen af det 20. århundrede, påpeger Schuster. De ligner nogle paladser fra renæssancen. Og når der skulle bygges et rådhus, lignede det også noget fra en helt anden tidsalder end vor egen.

– Derfor var det fx også sådan en skandale, da Aarhus Rådhus blev bygget. Nu er vi så stolte af det, men dengang sagde folk ”Hvad skal den skændsel i sådan noget råt jernbeton, der ikke engang skal tildækkes af noget”? Og

Gamtofte, ruderne, Peter Brandes, Gamtofte Kirke. Foto: Knud Sejersen

hvorfor var det sådan en skandale? Fordi man pludselig byggede et rådhus, der lignede noget, der er bygget i dag og ikke i går.

– Og det er akkurat den samme pointe for kirkebyggeriet: Vi skal hen på den anden side af 2. verdenskrig, før det pludselig er som om, vi siger til hinanden ”Hov, vi skal da ikke bygge for fortiden, vi skal bygge for nutiden. Vi skal bygge så man kan se, at det her hus er bygget af os til at være kirke i dag”. Som om vi er vågnet op af en søvn.

– Det skete meget pludseligt, og det interessante er, at der er ingen, der har truffet en beslutning om det. Der har ikke været et kirkeministerium og heller ikke 10 biskopper, der gik sammen og sagde ”Nu holder vi op”. Men tiden, tidsånden, var åbenbart blevet en anden.

– *Det må også give flere spændende kirkebygninger at kigge på, når folk om f.eks. 100 år tager rundt for at se kirker fra forskellige epoker?*

– Det er så prisen for det her, når det holder op med at ligne noget, der er 800 år gammelt, så ligner det noget fra i dag. Og moden skifter, kirkerne bliver lynhurtigt af i går. Hvis det var vores private hjem, kunne vi ikke holde ud at leve sådan. Så ville vi sige ”Hold da op, har vi nogen sinde hængt det tapet op? Nu skal vi have det dækket med hessian! Nej, vi vil hellere have det malet hvidt”.

– *Men er der ikke også en charme ved de forskellige tidstypiske kirker, som man ikke skal underkende?*

– Jo, det synes jeg. Men der er rigtig mange menigheder, for hvem det har været meget tungt. Og det er ikke bare noget, jeg mener. Allerede de kirker, der kun er 40-50 år gamle, begynder vi at renovere, fordi vi simpelthen ikke kan holde ud at være i dem. Ligesom at du og jeg ikke kan holde ud at være i de møbler, vi købte i 70'erne.

Tidløs renovering

Man har også prøvet at forny nogle af de gamle middelalderkirker, og her er man oppe imod kulturarv og værdier. Man kan ikke bare gøre, som man vil, pointerer Schuster.

– Der er nogle meget berømte og berygtede eksempler, hvor Nationalmuseet har sovet i timen. Hvor vi har fået nogle ganske forfærdelige renoveringer. Fordi man har f.eks. har renoveret dem i 1960'erne, som det var smukt på den tid, og sat møbler fra 60'erne derind. Men når vi så er nået ind i 80'erne og hader de gamle møbler, og de oven i købet står i en 6-800 år gammel ramme, så bliver det sidste værre end det første.

– Vi har nu snakket om at i nybyggeri, der betaler man en pris ved at moden skifter så hurtigt. Men det kan vi leve med, fordi vi siger ”Det er en typisk 70'er kirke”. Men vi kan ikke sige, at det her er en kirke fra det 20. århundrede. For vi skifter den måde, vi bor på, ca. hvert 10. år. Det vil sige, at når den ikke længere ligner en middelalderkirke, er det ikke fordi den ligner en moderne kirke. Forældelsen går meget hurtigere nu. Det er dét, der kunne tale for at bevare middelalderkirken.

– Men at renovere en middelalderkirke er noget af det sværeste, der findes, for hvordan kan man renovere den, så det bliver tidløst? Man kan godt leve med en 60'er kirke, men en middelalderkirke, der er blevet renoveret i 60'erne er ikke bare kitsch, det er direkte uheldigt og næsten uudholdeligt. Så hellere lade tingene være sig selv.

– *Hvad synes du, at man bør gøre fremover? Bygge nyt eller renovere middelalderkirkerne?*

– Jeg synes ikke, at man skal lade være med at gøre noget ved sin middelalderkirke, men den opgave er meget sværere end at bygge nyt. Og hvis man bygger nyt, skal man stå ved, at man er ny. Og overveje hvad man vil signalere, og der tror jeg de fleste vil være enige med mig om, at det f.eks. er opfattelsen af, at en gudstjeneste kan man i princippet holde hvor som helst. Og i princippet for hvem som helst, og sammen med hvem som helst.

Gamtofte, ruderne, Peter Brandes, Gamtofte Kirke. Foto: Knud Sejersen

Thyregod Kirke, alterbilledet, Simoen Aaen. Foto: Modernekirkekunst.dk

– Det sværeste er som sagt at renovere noget gammelt. Men jeg *har* set eksempler på nænsom renovering. Det gør vi typisk ved at holde fingrene væk fra møblerne. Til gengæld kan vi godt ændre farven på vægge, loft og i hvert fald noget af inventaret, typisk bænkerne – for det kan males over igen. Og vi kan tillade os at putte ny kunst ind i rummet. Så kan man godt få et sammenstød mellem et abstrakt maleri og et kirkerum, der er 800 år gammelt, men man har ikke ødelagt rummet. Vi kan kalde de to former for renovering for ”Graven”. Vi kan kælke dem, altså give noget farve – og ændre det igen.

– *Kan man overhovedet få lov til at lave den slags renoveringer, du taler om? Det kan man vel ikke bare som menighedsråd beslutte selv?*

– Nu udtaler jeg mig som menigmand! Altså som én der ikke sidder i et menighedsråd, og som derfor ikke har været igennem en givetvis frustrerende modstand, hvis jeg og mine kolleger i rådet havde sat os for at gennemføre en fornyelse af vores kirke. Set fra sidelinjen tror jeg, at vi har en glimrende ordening, hvor et stædigt menighedsråd kan komme langt med deres ønsker, men hvor andre myndigheder skal tages med på råd. Ja, ikke bare ”råd”, men skal, som du sagde, ”give lov”. For mig at se er vores ordening dog et

Columbusæg i den besværlige afvejning af hensyn til vores nutidige gudstjenesteliv, som jeg jo ellers er stærk fortaler for, og respekten for fortiden.

– I hvert fald har mit arbejde med at registrere den moderne kirkekunst i folkekirken gjort mig i stand til konstaterer, at det er en forsimpning, når man typisk i de lokale aviser eller i Kristeligt Dagblad kan læse om de hovne ”kjøbenhavnere” fra Akademirådet eller Nationalmuseet, som har blokeret for en udsmykning eller ændring af indretningen i denne eller hin landsbykirke. Allerede som almindelig turist vil man opdage, at en del kirker på landet ikke blot har tilsluttet sig ”vejkirke” fænomenet og sørger for at holde åbent, så man eventuelt kan komme ind og få sig et køligt hvil; men også at ikke så få kirker har haft modet til fx at fjerne nogle af de bagerste bænkerækker og bruge pladsen til at indrette et virtuelt rum i rummet, et andagtsrum omkring en lysglobus e.l. Andre steder har man givetvis snarere haft børnene eller kirkekaffen i tankerne, når man kan se de stive kirkebænke erstattet af farverige sækkestole og kurve med Jumbobøger. Nuvel, jeg har ikke tjekket, om det vitterligt var Anders And, der var i kurven, det har jo nok været bibelfortællinger for børn.

– *Hvad mente du med ”kirkekaffe”?*

– Åh, her tænker jeg på de tiltag, hvor man har opsat små rundborde og stole. Jeg har stor forståelse for problemet, når man hverken har et rummeligt våbenhus eller en nærliggende sognegård, men gerne vil forlænge gudstjenesten med en tår kaffe og en snak; men jeg er ikke udelt begejstret, hvis man forsøger at skabe hyggen ved hjælp af havemøbler. Jeg mener ikke at være stødt på plastikmøbler, men mindre kan også godt skabe en decideret ”øjenbæ”, når møbler med så forskellige kontekster får lov at kolliderer imod hinanden.

– Men jeg kom bort fra det med kirkekunsten. Og her taler vi vel at mærke ikke kun om min private smag eller holdning, men objektive kendsgerninger! Jeg har nemlig lavet en særskilt statistik over forekomsten af altertavler lavet eller malet efter 1945, og som befinder sig i kirker bygget før 1536 – og hvor vi derfor typisk taler om kirker på landet. For man har tydeligvis også interesseret sig for samtidskunst på landet, ja, selv *langt ude* på landet.

– Generelt kan man se, at vi i hvert af de sidste tre årtier har anskaffet ca. dobbelt så meget ny kunst og kunsthåndværk i folkekirken som i de forudgående fire årtier. Dette gælder som sagt generelt, for både helt nybyggede og middelalderlige kirker og for alle dem imellem. Nok så interessant er det imidlertid, dels at fokusere på de ældste kirker, dels at lade kunsthåndværket ude af betragtning (hvorved jeg her forstår de liturgiske møbler og tekstiler). Det sidste er ikke nogen skudsikker metode (og der er risiko for at fornærme tekstilkunstnerne, som vitterlig laver fornemme kunstværker til vore kirker!), men det giver et fingerpeg om menighedsrådenes ønske om at *udsmykke* rummet, og at gøre det på en mere eller mindre tidssvarende måde.

– Mens de faktiske tal selvsagt er langt mindre, er de procentuelle stigninger fra årti til årti desto mere markante, og navnlig siden årtusindskifte, hvor vi har at gøre med næsten en tredobling i forhold til tidligere. Mens der i perioden fra 1945 til 1984 blev anskaffet ca. 60 kunstværker pr. årti i middelalderkirkerne, er tallene for 1995-2004 og 2015-2014 henholdsvis 122 og 142 værker. Og vi taler ikke kun om at hænge et lille maleri op i et sideskib eller sætte en glasmosaik op i et vestvindue bag orglet! For noget tilsvarende, igen med mindre antal men påfaldende procentuelle stigninger, gør sig gældende selv for altertavlerne. Her fik man i tiden fra 2. Verdenskrig og frem til år 2000 i gennemsnit godt tyve nymalede altertavler pr. årti, hvorimod tallet de sidste to årtier er sprunget fra 30 til 47.

– Det kan vel være, at der også ligger nogle ændringer i love og cirkulærer bag disse tal; men det turde immervæk også være et symptom på, at ”kirken” gerne vil forny sig, og at der er forståelse herfor hos både de enkelte menighedsråd og de forskellige myndigheder.

– *Kan du faktisk lide både det nyeste nye og det gamle kirkebyggeri?*

– Ja, fordi der er kæmpe fordele og der er kæmpe ulemper ved begge dele. Man må overveje, hvad man bedst kan leve med. Der siger jeg, at vi har et lille bitte plaster at gøre godt med, og det er kunsten. I videste betydning, også som farvelægning af rummet.

Lyksaligt det folk, som har øre for klang herovenfra – gudstjenesten som et klangrum

Af Jørgen Demant, sognepræst i Kgs. Lyngby

”Gudstjenesten giver mig en højere tone i livet”. Sådan lød en kommentar fra en gudstjenestedeltager ved kirkekaffen. Den bemærkning er blevet siddende i mig. Og jeg kom til at tænke på Grundtvigs salme *Lyksaligt det folk, som har øre for klang*, DDS 376. Det er en af Grundtvigs store salmer, som på én gang både giver en fornemmelse for gudstjeneste og en beskrivelse af den. Salmen står ikke under afsnittet ’gudstjenesten’, men under ’fællesskabet’. Og det er for mig en væsentlig pointe, at gudstjenesten er det sted, hvor menigheden bliver til et ’fællesskab’. Et folk på et bestemt sted bliver kaldet til at være sammen med deres Gud. Og gennem gudstjenesten manifesteres gudsforholdet, samtidig med at de tilstedeværende bliver til et gudsfolk. Jeg vil i det følgende derfor tage udgangspunkt i denne salme. Først angives strofen, dernæst en kort parafrase, og herefter applicerer jeg salmen på gudstjenesten.

Klokkeklang

*Lyksaligt det folk, som har øre for klang
herovenfra!*

Det nynner alt her på den evige sang:

Halleluja!

*så alle Guds engle forundres på,
hvor himmelsk de jordiske klokker slå,
når Ånden med støvhjertets tunger
dets dybeste længsel udsjunger.*

Det er folket, der af digteren prises lykkeligt. Ikke individet. Det er gudsfolket, som begynder dets historie helt tilbage til det Abraham-folk, som Gud kaldte og velsignede. Et folk er ikke bare en samling mennesker, men et folk, der er bundet til dets sange, fortællinger, historie. I gudstjenesten synger folket (= menigheden) sig ind i dets historie med Gud.

Kirkeklokkerne ringer. Det er tid til kirkegang. Klokkerne ringer ud over landsbyen eller byen. Hele folket skal høre, at nu er der gudstjeneste. At gå til gudstjeneste er ikke en privatsag, men et fælles anliggende. Vi skal ikke putte med, at der i vores samfund er et sted, hvor det kristne folk mødes for at dyrke dets religion. Samfundets kult skal vedligeholdes. Og det bliver den netop på et bestemt sted. Himlen sænker sig ned på det sted. Ofte er kulten knyttet til et rum på en kirkegård, hvorved det i endnu højere grad bliver gjort bekendt, at her på dette sted tager vi os af 'livet og døden og alt det ind imellem'. Og kulten er kendetegnet ved at være en sang for himlen og jorden. Med Grundtvig kan man billedlig talt sige, at himlens klokker vækker os jordiske væsener og kalder os sammen. Gud vil i kontakt med sit folk.

Klokkeklangen bliver tegnet på, hvilket rum gudstjenesten er, nemlig et klangrum. Vi samles i kirken for at komme i samklang med Gud. Og det sker gennem klokken, musikken, sangen, ordet, sakramenterne, tegnet. Det er ikke bare kirkeklokken, der skal nå menneskets hjerte, men det skal musikken, ordet, symbolet og tegnet også.

Alt, hvad der sker i gudstjenesten, skaber et klangrum, hvor mennesket med sans og sind berøres og bevæges, så at hvad der er ovenfra, kommer til at rime med det hernede. I sin tale til indvielsen af kirken i Torgau talte Luther om, at meningen med gudstjenesten var, at "ordet skulle gå i svang". Ved gudstjenesten skal ordet sætte menneskets støvhjerte i svingninger, så der går englesang i det.

Den tyske sociolog Harmut Rosa bruger i beskrivelsen af menneskets relation til verden begrebet 'resonans'. Resonans opleves, når man bliver berørt af noget – et stykke musik, et møde med et menneske, en aften med vennerne, en tur i skoven eller en gudstjeneste. Resonans er oplevelsen af et vigtigt og stærkt øjeblik, hvor vi relaterer til nogen eller noget, som vi husker. Resonans er ikke en følelsesmæssig tilstand, men en måde at indgå i en relation, der er kendetegnet ved tre forhold: For det første: Vi bliver berørt af noget. For det andet: Vi er ikke kun involveret passivt, men rækker ud og svarer på det, vi bliver rørt af. For det tredje: Vi bliver i denne proces forandret og kommer til at forandre andre mennesker.

Med til at oplade vores verden er i Rosas optik naturen, kunsten og religionen. Han taler om gudstjenesten som den vertikale akse, der bryder ind i vores horisontale liv og skaber en oase, hvor mennesket bliver opladet. Han siger, at gudstjenesten er en slags oase, et centrum og en tiltale i livet.¹

Gudstjenesten er et resonansrum, hvor mennesker kaldes ind, og ved at relatere til gudstjenestens forskellige elementer – ord, musik, tegn, sakramenter – både sanser og erkender de noget vigtigt i deres liv. Kort og godt: Her indgår menigheden i en religiøs cirkulation, hvor den i en slags passiv aktivitet – en skønsom balance mellem at række ud og tage imod – mærker, at Gud taler til den.

¹ Hartmut Rosa, *Resonans*, Berlin 2016, s. 298, 435-53

Samtale

*Lyksaligt det støv, som i Skaberens hånd
kom Gud så nær,
oplivet af ham med en kongelig ånd
til heltefærd,
begavet i nåde med hånd og mund
til gavn og til glæde i allen stund,
at ligne sin Gud på det bedste
og tale med ham som sin næste!*

*Lyksaligt det hjerte i menneskebryst
med frygt og håb,
som lifligt bevæges ved Himmelens røst
og Åndens råb!
Det værelse har i sin hytte lav
til længselen dyb som det store hav,
til håb, der sig højere svinger
end ørne og engle på vinger.*

Lykkeligt er mennesket, fordi det i kraft af dets skabthed er lige med Gud og derfor kan tale med Gud. Godt nok er mennesket et begrænset jordisk væsen, men Gud har lagt et hjerte ind i mennesket, og med åndens hjælp kan det høre Guds røst og tale til ham.

I gudstjenesten kommer mennesket Gud nær. Med Grundtvig kan vi sige, at gudstjenesten fører os tilbage eller måske snarere frem mod paradiset. Gudstjenesten forløser mennesket til den paradisiske tilstand, som Gud havde tænkt for mennesket fra begyndelsen. Med syndefaldet mistede vi retningen, tabte udsigten, men med gudstjenesten finder vi tilbage til den oase, hvor alt bliver godt igen – vi bliver forvandlet til helte og konger, altså en ædel status, hvor vi bliver i stand til udrette store ting. Gudstjenesten har altså et sigte, en retning. Den er et resonansrum, der vil forandre mennesker til at kunne være noget for andre.

Ved at komme Gud nær i gudstjenesten, kommer vi til at ligne Gud. Det er en stærk og fantastisk tanke, at Grundtvig går så vidt som at sige, at gudstjenesten kan restaurere gudbilledligheden, således at vi kan komme til at være ligesom ham igen. Med henvisning til Ef. 5,1 bliver vi mindet om, at vi blev skabt i Guds billede til at efterligne ham det bedste vi kan. Og ser man gudstjenesten i det lys, så er den på én og samme tid et sted, hvor vi regenereres til det gode liv og til at kunne realisere det.

Hvad kendetegner ligheden med Gud? Det gør samtalen. Vi er skabt til at tale med Gud. Og derfor sammenlignes gudstjenesten også ofte med en 'samtale'. Gud taler til menigheden gennem bibelordet og de sakramentale ord i dåb og nadver, og så svarer vi igen på denne tale, stærkest i trosbekendelse, fadervor, salmesang og prædiken.

Trosbekendelsen er svaret på læsningen af Bibelens fortællinger i gudstjenesten. Med de tre læsninger fra Det Gamle Testamente og Det Nye Testamente fortælles vi ind i den treenige Guds fortælling med os. Gudstjenesten er et resonansrum af store fortællinger, som vi med øre, hjerte og forstand relaterer til. De gør indtryk. Og med trosbekendelsen giver vi i et koncentrat af en kort fortælling udtryk for, at vi har taget den store fortælling til os. Indtryk bliver til bekendelse. Med trosbekendelsen sættes en ramme og en retning for vores liv. Vores livs historie får et prisme at blive set igennem, så det får mening og horisont.

Som trosbekendelsen lægger en fast grund under vores fødder, således hvælver fadervor sig som en himmel over os. Bønnen er det sted i gudstjenesten, hvor mennesket retter sin opmærksomhed og koncentration mod det DU, som det venter sig alt godt af, sådan som et barn rækker ud efter mor eller far. På en måde kan man sige, at bøn på én og samme tid er udtryk for frygt og håb. I bønnen erkender vi livsdramaet, at vi ikke magter livet selv og derfor må henvende os til den, som vi er afhængig af. 'Vor Fader' er et råb til den, vi håber kan give os det vi længes efter; et råb til den, vi håber kan redde os fra det, som vi frygter i livet. Bøn er altså udtryk for afmagt og livsunderskud. Men på den anden side er bøn også udtryk for livsoverskud og magt, idet vi i bønnen forener os med Gud. Bøn er et jubelskrik. I bøn-

nen bliver vi som ørnen og englen, vi får luft under vingerne, idet vi retter al vores håb til Gud Fader.

Med mund og hjerte bekender menigheden troen og beder fadervor. Det er direkte samtale med Gud. Af den mere indirekte slags samtale står prædikenen. Den er monologisk i sin form. Præsten taler til menigheden, der lytter. Men prædikenen har ikke som mål at slå noget fast uafhængig af tilhørerne, men at drage tilhørerne ind i en bevægelse, hvor tilhørerne selv er med til at skabe budskabet. Prædikenen opfattes som et 'åbent kunstværk': Prædikanten stiller noget frem, som tilhøreren kan gå ind i, se sig om i, se sig selv i lyset af, og selv drage sine konklusioner af. Håbet er, at tilhørerne ved at gå med ind i dialog med prædikenen får perspektivfor skydninger og horisontudvidelser.

Vand, brød og vin

*Lyksalig den tunge i menneskemund
med liv og røst,
som slår sine rødder i hjertelig grund
til evig trøst,
som skinner af lyset i livets ord,
som gløder af ilden på nådens bord
og skænker de hjerter, som græde,
Guds fred og den himmelske glæde!*

Lykkelig er den mennesketunge, der er rodfæstet i hjertet, dvs. henter næring fra hjertedybet, for hvad hjertet er fuldt af, løber munden over med. Hjertet har nemlig set og fornemmet livets ord ved døbefonten, hvor Kristus siger, at han er med mennesket alle dage, og hjertet har mærket freden ved at gå til alters, hvor Kristus siger, at han er ét med det i brød og vin.

I en nyere dåbsbøn står der følgende: "Gud, vores Far / med nyt liv og håb / slår vi kreds om dit ord / der svæver over dåbsvandet. / Tak for kærlighedens kilde / som du skaber verden med. / Lad den overrisle dem vi elsker /

Lyngby Kirke. Chr. Lemmerz' alterudsmykning fra 2012. Se også s. 76. Foto: Lyngby Kirke

så de mærker din velsignelse / og får kræfter til at gro".² Vandet som kærlighedens kilde, mennesker længes efter. Når præsten hælder de tre håndfulde vand over barnets hoved, bliver der stille i kirken. Som om der går en engel gennem rummet. Tiden står stille, og ord og tegnhandling finder genklang i menneskers hjerter, lige dér, hvor himmel og jord finder sammen, og Gud forener sig med sit menneske. Hjertet finder hvile, og tungen udtrykker det i troens ord – trosbekendelsen. Det begynder med livet i hjertet, og så lægger troen sig til. Det begynder med menneskets trang eller længsel efter

² Gudstjenestens bønner I, 2012, s. 354

Gud, og med vandet og ordet kommer Gud mennesket i møde og skaber tro og troens vækst. Det er det, Grundtvig udtrykker med sit fantastiske billede om tungen, der rækker helt ned i hjertet. I dåben bliver barnet ét med Kristi liv – livsordet – og med trosbekendelsens ord får den døbte så det ord eller den korte historie, som det skal leve sit nye liv i lyset af. Dåb er både at 'være' i Kristus og 'vokse' i Kristus. Med dåben er der givet en åndelig retning for dets liv i verden.

Er døbefonten troens sted og kilde, så er nadverbordet kærlighedens sted og kilde. Der sker med Grundtvig en stigning i resonansfeltet fra bad til bord, idet nadveren bliver det sted, hvor menigheden søndag efter søndag henter næring til dens liv med hinanden. Det særlige ord ved nadveren – ”Dette er Jesu Kristi legeme, dette er Jesu Kristi blod” – peger på det ultimative fællesskab mellem Kristus og menigheden. Et kærlighedens fællesskab. Når Grundtvig digter om 'tungen, som gløder af ilden på nådens bord', gør han det med analogi til et næsten erotisk og intimt fællesskab mellem to mennesker (jfr. DDS 321 v. 7: ”O, smelt du vort hjerte ved højaltrets ild, / og klar du jordklimpen i solglansen mild.”). Så tæt forbundet bliver vi med Kristus gennem nadveren. I ritualets nadverbøn beder vi: ”Giv os at vokse i kærligheden, / og lad os med alle troende blive ét i dig, / ligesom du er ét med Faderen”. Det er udtryk hentet fra evangelisten Johannes som her udfoldes. Og bønnen understreger enheden og det næste symbiotiske forhold mellem Gud Fader, Kristus og nadvergæsten. Den kærlighed, som Gud viser i sin søn, den kærlighed spises vi ved nadveren ind i, og derved får vi del i freden og glæden.

Fællesskabet

*Lyksaligt det folk, som har Jesus til drot,
Marias søn,
som søskende hans har de alle det godt
i lys og løn:
Guds-freden i hjerte, Guds ord i mund,
med herlighedshåbet i allen stund,
thi de, som Gud Faders udkårne,
har børnekår med hans Enbårne.*

Lykkeligt det folk, der har Jesus til konge. For så har dette folk det godt. Det har fået en fred, der overgår al forstand, og en himmelsk fremtid. At være i Jesu søskendeflok er det samme som at være på rette vej.

Lyksaligt er folket, der går til gudstjeneste. Det er menigheden, der er gudstjenestens subjekt. Grundtvig kan ikke understrege nok, at gudstjenesten er at være en del af et fællesskab. Kirke for Grundtvig – og gudstjenesten manifesterer kirken – er fællesskabet af kristne mennesker om det at bekende troen (trosbekendelsen) og være sammen om sakramenterne (dåb og nadver). Hvor vi i en luthersk tradition har haft tendenser til at markere individets tros-mellemværende med Gud, så er det umuligt for Grundtvig at forestille sig den enkeltes tro uden om fællesskabet og menigheden. Vi bliver ved deltagelsen i gudstjenesten del i en søskendeflok sammen med Jesus.

Gudstjenesten er naturligvis altid et eksistentielt anliggende, men det kan ikke ses uden om det kultiske fællesskab. Kult er den religionshistoriske betegnelse for en kulturs religiøse handlinger ved et helligsted. Folkekirkens gudstjeneste er netop folkets kult. Folket samles på det hellige sted, hvor der udføres nogle handlinger: der fortælleres en historie (forkyndes et ord), man indgår i et ritual, man udfører nogle tegnhandlinger (dåb og nadver). Og i og med at folket 'gør' det, så forvandler det 'almindelige folk' sig til et 'helligt gudsfolk' eller en 'Guds menighed' eller et 'åndeligt fællesskab'. Det åndelige fællesskab bliver ikke til i kraft af en ånd, der svæver rundt i

luften, det bliver til i kraft af, at mennesker sammen udfører nogle ganske bestemte handlinger: de går, de sætter sig, de beder en bøn, de rejser sig, de hører et ord og lytter til musikken, de udsiger en bekendelse, de spiser sammen, de modtager en velsignelse, de går igen. Ånd er fællesskab om ord og handling. Og det er selve handlingen, der gør Guds ord levende, gør heligstedet til et sted, hvor vi på dramatisk vis erfarer at blive til nogle andre end almindelige mennesker, nemlig til søskende med Jesus, et Guds folk, et åndeligt fællesskab.

Vi forstår gudstjenesten som kult, andre vil forstå den som et kunstværk. For det er en slags dramatisk iscenesættelse af evangeliet, menigheden søndag formiddag udsættes for. En slags alvorlig leg med vor Herre. Som der i omkvædet står i DDS 1: ”Så liflig lege vi for vor Herre!”. Og tager man legen alvorligt, bliver man for en times tid også til det, man leger – den ’udkârne’, dvs. den af Gud udvalgte og elskede. Med ret til at være et Guds barn og en del af søskendeflokken.

For at menigheden kan mærke atmosfæren af kult og åndelig leg, må gudstjenesten gestaltes eller formgives på en sådan måde, at den mærker Guds nærvær. Tre forhold er af afgørende betydning: For det første: Der er en menighed, som vil lege med. For det andet: Præsten og organisten har liturgisk flair og ser ikke sig selv som hovedagenter, men som tjenere for Ordet. For det tredje: Ritualbogen bliver ikke en spændetrøje, men et redskab for en religiøs livlighed og livfuldhed, for gudstjenesten er ikke et læseselskab, men netop en åndelig leg. Menigheden skulle gerne sanse gudstjenesten som en ’begivenhed’, som sætter en erkendelsesproces i gang; mærke gudstjenesten som resonansrum, hvor den bliver berørt og bevæget.

Det genåbne Paradis

*Lyksalig hver sjæl, som i Frelserens navn
af nådens hånd
fik bod for sin vånnde og for alt savn
med liv og Ånd:
med Faderens Ånd og med Sønnens liv,
med palmernes dyd i et skud af siv,
med kraften som klarheds-beviset,
med nøglerne til Paradiset!*

Lykkelig den menneskesjæl, der af Jesus føler sig trøstet i den smerte det oplever. Gud er en Gud, der giver det lille siv så stor en kraft og vækst, at det kan rejse sig som en palme. Ligesom Kristus af Gud blev oprejt fra døden, sådan også det skrøbelige menneske.

Indledningsvist refererede jeg til Hartmut Rosas opfattelse af religionen, herunder også kulten, som et resonansrum. I gudstjenesten går vi ind i et resonansfelt, hvor vores horisontale livserfaringer bliver sat ind i et vertikalt fortolkningsunivers. Det hellige rum er et sted, hvor vi kommer for at blive opladet, dvs. få en stærkere fornemmelse og dybere forståelse af hvem vi er. Med Grundtvigs poetiske udtryk, er gudstjenesten et sted for ’længsel’ (str. 1), ’oplivelse’ (str. 2), ’bevægelse’ (str. 3), ’fred og glæde’ (str. 4), ’håb’ (str. 5), ’kraft’ (str. 6). Der er altså tale om et forløb fra en tilstand af ’savn’ til en tilstand af ’fylde’ for at udtrykke det psykologisk. I et eksistentielt sprog ville vi udtrykke bevægelsen fra ’smerte’ til ’glæde’, i et teologisk sprog fra ’syndefald’ til ’frelse’. De mest elementære menneskelige erfaringer bliver via gudstjenestens dramatiske forløb forvandlet til gudserfaringer, og dermed finder de kropsligt og sjæleligt et åndeligt oplevelses- og fortolkningsmønster, hvorved menigheden kan få kræfter til at leve livet.

Grundtvig bruger et bibelsk billede af ’sivet’ og ’palmen’, hvor tanken er, at det spædeste og spinkleste menneske (sivet) får palmernes kraft. Siv og palme er i Bibelen modsætninger, men gudstjenesten forlener det skrøbelige menneske med en styrke og et overskud på en sådan måde, at paradiset

døre åbner sig. At blive fyldt med 'dyd' er at blive et menneske, der kan og vil noget, når det går ud i verden. Ja, mennesket får med gudstjenestebesøget helte- og kongestatus.

Skatte eller skrammel – gravminder på sønderjyske kirkegårde

Af Tenna R. Kristensen, museumsinspektør, Museum Sønderjylland

”Stenen sat af R. Lauridsen, Ørsted, da Arvingerne tage hans Penge”. Sådan lyder indskriften på en gravsten fra 1893 på Oksenvad Kirkegård (fig. 1). Stenen er sat over Niels I. Rosenberg, og gør ikke meget væsen af sig, men bag den krappe indskrift anes stridigheder, som Lauridsen har ment ikke skulle forbigås i tavshed. At se familiens smålighed udskreget for alverden på denne måde har nok ikke behaget de pårørende. Deres fortælling har formentlig været en helt anden. Men stenen er et godt eksempel på en af de mange historier, som gravminder kan rumme både på godt og ondt.

Gravminder fortæller om de personer, som levede engang, og om den tid og det samfund, de stammede fra. De gravminder, som bliver sat på gravstederne i dag, ser slet ikke ud som for bare 100 år siden. Der er kommet andre stentyper og former til, de udsmykkes ikke på samme måde som tidligere, og man skriver noget andet. Derfor er de en del af vores kulturhistoriske arv, som det er relevant at bevare.¹ Ikke dem alle, men de vigtigste. Med udgangspunkt i erfaringer fra Sønderjylland ser denne artikel på, hvordan arbejdet med at udvælge og registrere bevaringsværdige gravminder hidtil er foregået, og hvordan det skal ske fremover. Der gives desuden

---

¹ Kragh 2003 ff.

Fig. 1. Niels I. Rosenbergs gravsten fra 1893 på Oksenvad Kirkegård, bevaringsværdig på grund af sin usædvanlige indskrift: "Stenen sat af R. Lauridsen, Ørsted, da arvingerne tage hans Penge".
Foto: Forfatteren

gode råd til, hvordan man finder frem til de gravminder, som er bedst egnede til bevaring for eftertiden.

Kirkegårdene forandres og gravsteder nedlægges

Kirkegårdene er på mange måder et spejlbillede af det omgivende samfund. Ligesom samfundet forandrer sig, og vi får nye måder at leve sammen på, så følger kirkegårdene med udviklingen og ændrer sig. I dag flytter vi meget mere rundt, end vi gjorde tidligere. Familierne bor ikke længere i den samme landsby eller den samme egn igennem generationer. Familierne er desuden blevet mindre, og de store familiegravsteder, som tidligere var helt almindelige, er ikke længere det samlingssted for familien, som de var førhen (fig. 2). I dag foretrækker de fleste også ligbrænding frem for kistebegravelse og kan derfor nøjes med et lille urnegravsted. Det sætter naturligvis sit præg på kirkegårdene både på landet og i byerne. Det har blandt andet

Fig. 2. Et stort familiegravsted på Oksenvad Kirkegård. Familiens gård støder op til kirkegårdsdiget. Gravstedets placering understreger slægtens forbundethed med slægtsgården og tilknytningen til egnen.
Foto: Forfatteren

medført store tomme områder på kirkegårdene, hvor gravstederne for bare 20-30 år siden lå tæt på række ved siden af hinanden (fig. 3).

Når de gamle gravsteder nedlægges, opstår spørgsmålet, hvad skal der ske med de mange gravminder fra alle de nedlagte gravsteder? Fra 1960'erne og frem til begyndelsen af 1980'erne blev gravminder ofte fjernet fra kirkegårdene og destrueret med hård hånd. Fra flere sider var man stærkt bekymret over denne udvikling og så det som et stort tab for den materielle kulturarv, at så mange bevaringsværdige gravminder forsvandt. Kirkeministeriet med daværende kirkeminister Mette Madsen i spidsen nedsatte derfor en arbejdsgruppe,² og i 1986 resulterede det i lovgivning på området.³ Loven præciserede at: "gravminder, der bevarer mindet om fortjenstfulde mænd

2 Beretning vedrørende registrering af gravminder. Afgivet af den af kirkeministeriet den 4. september 1984 nedsatte arbejdsgruppe. Betænkning nr. 1046. København 1985.

3 Lov nr. 268 af 22. maj 1986 om folkekirkens kirkebygninger og kirkegårde. Kapitel IV Registrering af gravminder.

Fig. 3. Kirkegården i Bov er et eksempel på en kirkegård med mange nedlagte gravsteder, men hvor en del gravminder er blevet stående på deres oprindelige plads. Foto: Forfatteren

og kvinder, eller som i øvrigt af kunstneriske, kulturhistoriske eller andre grunde må anses for særligt bevaringsværdige”, skulle registreres og bevares for eftertiden. Registreringen skulle foretages af fagfolk fra de lokale museer eller Nationalmuseet, som skulle følge arbejdsgruppens anbefalede udvælgelseskriterier. Der var syv overordnede udvælgelseskriterier. Det hed blandt andet, at ”alle gravminder der er mere end 100 år gamle bør i almindelighed anses for bevaringsværdige”. Det samme gjaldt tidstypiske gravminder, gravminder med særlig udsmykning, lokalhistoriske navne, særligt interessante inskriptioner, kunsthistorisk interessante gravminder og endelig gravminder rejst over fortjenstfulde mænd og kvinder.⁴

Arbejdet viste sig hurtigt at være mere omfangsrigt og tidskrævende end museerne kunne overkomme sideløbende med mange andre og stadig flere lovbundne opgaver. For nogle museer lykkedes det at skaffe midler udefra

4 *Vejledning om registrering af gravminder*. Udarbejdet af Kirkeministeriet og Statens Museumsnævn april 1987.

til opgaven, så det blev muligt at ansætte medarbejdere til projektet.⁵ Men for de fleste museers vedkommende skulle ressourcerne findes inden for de eksisterende budgetter. Derfor har registreringsarbejdet taget forholdsvis lang tid. Kirkeministeriet skrev allerede i 1987, at registreringsarbejdet ”vil komme til at løbe over længere tid.”⁶ Og det er gået i opfyldelse, for endnu her i 2018 er registreringsarbejdet langt fra slut, og mange kirkegårde over hele landet er stadig endnu ikke blevet gennemgået for bevaringsværdige gravminder.

Registrering af gravminder i Sønderjylland

I Sønderjylland er registreringen forløbet på helt samme måde som ovenfor beskrevet. Ind i mellem er det lykkedes at få skaffet lidt tid til registreringen. Andre gange er det lykkedes at skaffe penge udefra til opgaven, så der i begrænsede perioder for eksempel i Aabenraa og Haderslev har været ansat medarbejdere, som udelukkende har haft til opgave at registrere bevaringsværdige gravminder. På nuværende tidspunkt er 64 kirkegårde færdigregistreret, 10-15 kirkegårde er undervejs og omkring 100 sogne mangler endnu at blive gennemgået.

I Sønderjylland – og resten af landet – har de gamle registreringsprincipper betydet, at der er blevet udpeget ganske mange gravsten. I Christiansfeld / Vojens Provsti og Haderslev Provsti blev registreringsarbejdet gennemført i samtlige 29 landsogne fra 1997 til 1998. 1180 gravminder er blevet registreret som bevaringsværdige i disse sogne. Det vil sige knap 41 gravminder pr. landsbykirkegård, spændende fra syv gravminder på den kirkegård med det færreste antal registrerede gravminder til hele 78 gravminder på den kirkegård, hvor der er registreret flest. Alene kriteriet: ”at alle gravminder, som er 100 år eller mere, er bevaringsværdige”, har medført, at der er blevet registreret så uforholdsmæssigt mange gravsten, at det formentlig på sigt vil være vanskeligt for menighedsrådene at vedligeholde dem alle. Og der er ikke meget ved at se på gravminder, som er i en elendig forfatning, hvad enten de er brækket midt over, figurer knækket af eller indskriften ulæse-

5 Schaltz 2014 ff.

6 *Vejledning om registrering af gravminder*. Udarbejdet af Kirkeministeriet og Statens Museumsnævn april 1987, p. 20.

lig. Dårligt vedligeholdte gravminder pynter ikke på de ellers så sirlige og velholdte kirkegårde.

Antallet af bevaringsværdige gravminder

I erkendelse af den langsommelige registreringsproces nedsatte ministeriet for Kirke og Ligestilling i 2012 en arbejdsgruppe, som i 2014 førte til en revision af loven.⁷ I den reviderede lov er ansvaret for registreringen lagt over på de enkelte menighedsråd, og museerne skal fremover kun foretage en museumsfaglig vurdering af menighedsrådenes forslag til registreringen.

Derudover fremgår det meget klart af de nye retningslinjer, at målet er langt færre registrerede gravsten end tidligere. For det første er udvælgelseskriterierne blevet modereret og reduceret til fire. Blandt andet er alder ikke længere i sig selv et kriterium. For det andet kan registrering af et gravminde helt udelades, hvis det findes magen til andre steder inden for provstiets grænser. Selvom det i retningslinjerne bemærkes, at der bør tages hensyn til kirkegården som lokalt kulturmiljø, så er det en meget vidtgående bestemmelse, som ikke har nogen faglig kulturhistorisk begrundelse, men alene må være tilføjet for at begrænse antallet af registrerede gravminder. Landsbykirkegårde knytter sig til de sogne og egne, som de ligger i, og har ofte rødder langt tilbage i tiden. Provstigrænserne derimod er en kirkelig administrativ inddeling af langt nyere dato, som senest blev ændret i 2007 i forbindelse med kommunalreformen. Det giver derfor ikke nogen mening i kulturhistorisk forstand at anvende provstierne som afgrænsning for gravmindernes udbredelse. Landsbykirkegårde er frem for alt lokale kulturhistoriske miljøer, og det bør indgå som et væsentligt, afgørende parameter, når de bevaringsværdige gravminder skal udvælges.

Det er unægtelig svært på forhånd at angive et præcist tal for, hvor mange gravminder der skal bevares for eftertiden. Men et antal på mellem 10 og 20 gravminder for en landsbykirkegård af gennemsnitlig størrelse vil formentlig være et passende antal. Velvidende, at der kan være lokale forhold, som

⁷ Rapport fra arbejdsgruppen vedrørende serviceeftersyn af gravminderegistreringsordningen. Ministeriet for Ligestilling og Kirke – juni 2013, Dokument nr. 9762/13.

gør, at der på den enkelte kirkegård skal registreres flere eller færre gravminder, så vil dette antal sikre, at der ikke bliver registreret alt for mange sten, men forhåbentligt alligevel de vigtigste. Det bør nævnes, at gravsten på trods af at være bevaringsværdige, må flyttes, og at det har ført til de ofte helt meningsforladte lapidarer på og ved kirkegårdene.

Registreringen i praksis

Når man står ved indgangen til en kirkegård, kan det virke overvældende og vanskeligt at skulle udvælge de bevaringsværdige gravminder, især hvis registratoren ikke har den store erfaring i at udvælge og registrere gravminder. Der findes dog en relativ enkel og hurtig måde at få et indtryk af ældre tiders gravsten på og tilegne sig noget baggrundsviden. Man kan for eksempel besøge Klosterkirkegården i Haderslev, som ikke længere anvendes til begravelser. Den er ikke ret stor og let at overskue, og man får her et godt indtryk af ældre gravminder, hvad angår stentyper, udsmykning og indskrifter. Her er 135 gravminder fra ca. 1700 til 1967 og derfor næsten ingen forstyrrende, moderne gravsten (fig. 4).⁸

Selve registreringen skal kun medtage de mest nødvendige oplysninger suppleret med et godt billede. Oplysningerne skal først og fremmest bruges til at genkende og genfinde gravmindet på kirkegården og ikke andet. Selvfølgelig kan der foretages en meget detaljeret registrering, måske ligefrem af hvert eneste gravminde på kirkegården, som efterfølgende kan bruges til forskellige formidlingsformål. Men det er strengt taget ikke nødvendigt i denne forbindelse. Det har allerede tidligere vist sig, at når ambitionerne bliver for store, kan det i sidste ende betyde, at arbejdet slet ikke bliver gjort. For store ambitioner er måske også årsagen til, at der endnu ikke findes et landsdækkende digitalt registreringssystem, hvori oplysningerne kan indtastes. I mangel af bedre må registratorerne derfor opfinde deres egne systemer. Museum Sønderjylland bruger til formålet et helt lavpraktisk og lavteknologisk Word dokument, som er nemt for de fleste at bruge.⁹

⁸ Ehlers Olsen, 1992, ff.

⁹ Dokumentet og vejledning kan fås ved henvendelse til undertegnede: tekr@msj.dk

Fig. 4. Klosterkirkegården i Haderslev. Kirkegården er ikke længere i brug og rummer en sand skat af ældre gravstenstyper. Foto: Forfatteren

Eksempler på bevaringsværdige gravminder

Ligesom alderskriteriet er heller ikke det tidstypiske eller de lokalhistoriske navne længere grund nok til bevaring. Derimod er et gravminde stadig bevaringsværdigt, hvis det bevarer mindet om fortjenstfulde mænd og kvinder, eller af kunstneriske, kulturhistoriske eller andre grunde må anses for særligt bevaringsværdigt.¹⁰ Der findes ikke nogen helt entydig definition på, hvornår et gravminde er det ene eller andet. Især kan spørgsmålet om, hvornår en person har været fortjenstfuld, give anledning til mange og lange diskussioner. Nogle personer vil være beskrevet i Dansk Biografisk Leksikon eller andre opslagsværker, men man kan roligt gå ud fra, at der i lokalsamfundet har været en eller flere personer, både mænd og kvinder, som har været ansete og betydningsfulde i deres tid, uden at være nævnt i et opslagsværk. En relativt let måde at finde frem til disse personer på, vil

¹⁰ Vejledning om registrering af gravminder m.v. (Vejledning nr. 9176 af 26/03/2014).

Fig. 5. Gunder Matthiesens gravsten fra 1814 på Ullerup Kirkegård. Foruden at være rejst over en fortjenstfuld person har stenen også en usædvanlig indskrift. Dertil kommer, at stenen er i relativt god stand, selvom den har en høj alder. Der er således flere gode grunde til at bevare stenen for eftertiden. Foto: Forfatteren

være at tage kontakt til det lokale historiske arkiv. Her vil der ofte være vidende folk med stort personalhistorisk kendskab, som kan overtales til at gå en tur på kirkegården og fortælle om de folk, der ligger begravet der. På den måde kan man hurtigt danne sig et indtryk af, hvilke personer der på den ene eller anden måde har været mere fremtrædende end andre, og som fortsat huskes.

Et eksempel på et gravminde rejst over en person, som må anses for at have været fortjenstfuld, er Gunder Matthiesens gravsten på Ullerup Kirkegård (fig. 5). Hun blev født i maj 1743 og blev i 1767 gift med boelsmand Johann Matthiesen i Ullerup. De fik 16 børn, og Gunder var igennem 24 år jordemoder i sognet. I kirkebogen er det specifikt indført, at hun optrådte dels som fadder til småkårsbørn, og dels at hun tog sig af unge piger, der var ”kommet galt af sted”, og beholdt dem i sit hjem, til de havde født og igen var i stand til at arbejde. Gunder tog sig også af syge mennesker og var vidt

Fig. 6. Gravsten på Rømhø Kirkegård fra 1771. Stenen er rejst over Niels Pedersen fra Toftum og hans kone "den ærlige og gudfrygtige Matrone" Maren Nielskone. Maren og Niels er afbildet nederst på stenen sammen med deres 12 børn. Foto: Forfatteren

Fig. 7. Kommandørsten fra 1783 på Rømhø Kirkegård. I ord og billeder fortælles historien om kommandør Matthis Svensen Schouw, hans liv, familie og tro. Foto: Forfatteren

og bredt kendt for sine kure for sindslidende og almindeligt syge. Hun døde i 1814, og på hendes gravsten, som stadig findes på Ullerup Kirkegård, står: "Hun var Tilflugt for Elendige og Svage, ved Raad og Daad hun letted Brødrers Nød, Mangfoldig begræde hendes Død, og Ønske: Gid hun Himlens Løn modtage".¹¹

På Sct. Clemens Kirkegård på Rømhø findes en hel række bevaringsværdige gravsten, som til fulde lever op til alle udvælgelseskriterierne. Det er en stor samling af 42 finurlige, såkaldte kommandørsten fra 16-, 17- og 1800-tallet. De er blandt andet rejst over søfolk, som var på handelsrejser og lange hvaltogter i Nordatlanten. På gravstenene får man et stort indblik over deres bedrifter og deres familier. På mange af gravstenene er der også en

¹¹ Thuesen og Tejlgaard Jensen 2010 ff.

Fig. 8. Forfatteren Peter Seebergs gravsted fra 1999 på Rømhø Kirkegård. Rammen om hans gravsten er inspireret af dørprofilerne i den gård, han ejede, og digtet har han selv skrevet. "Jeg ønsker vel blot /at være én af dem/der kommer ud af skovbrynet/og bag markerne/ser byen og fjorden/og hører stemmer tale". Foto: Forfatteren

mængde afbildninger af skibe og af de personer, stenene er rejst for (fig. 6 og fig. 7). På samme kirkegård ligger også forfatteren Peter Seeberg (1925-1999) begravet. Hans gravsten er et eksempel på et nyere gravminde, der bør bevares for eftertiden, dels på grund af Peter Seebergs forfatterskab og hans tilknytning til Rømhø, dels på grund af stenens indskrift, et digt, som Seeberg selv har skrevet (fig. 8).

Flytning af gravsten

Kommandørstenene er i dag af bevaringshensyn opsat langs kirkegårdsmuren nord for kirken. De står derfor ikke længere på deres oprindelig plads. Der kan således være meget gode grunde til at flytte på gravstenene, men som hovedregel bør flytning af gravminder ikke finde sted. Gravmindet og selve graven udgør tilsammen en helhed, som kun i sjældne tilfælde bør adskilles. Hvis gravstenen fjernes fra det gravsted, hvor den oprindeligt var

Fig. 9. En ophobning af ældre gravsten. Alle stenene er fjernet fra deres oprindelige pladser og placeret i et hjørne af kirkegården. De fleste af gravminderne er ikke bevaringsværdige og kunne fjernes fra kirkegården. Foto: Forfatteren

tiltænkt at skulle stå, mister den en stor del af sin kulturhistoriske fortællerværdi. Nemlig den ikke uvæsentlige fortælling, som i sin tid fik familien til at vælge netop det gravsted og netop det bestemte gravminde. Når gravstedet ikke længere er i brug, er der en meget beklagelig tendens til at fjerne gravminderne fra gravstedet og opmagasinere dem et sted på kirkegården enten langs med kirkegårdsdiget, i kirkegårdens fjerneste hjørner, eller på andre mere eller mindre pyntelige måder (fig. 9). Det er et trist syn med alle disse mange gravsten, som ingen rigtig vil kendes ved længere, og det er derfor på høje tid at få ryddet op i dem og udvalgt de vigtigste til bevaring.

Litteratur

Kragh, Birgitte 2003: *Til jord skal du blive ... Dødens og begravelsens kulturhistorie i Danmark 1780-1990*. 2003.

Olsen, Henning Ehlers 1992: *Klosterkirkegården i Haderslev*. Haderslev-Samfundets årsskrift 1992, s. 5-24.

Schaltz, Ulla 2014: *Gravminderegistrering på Lolland-Falster – et kæmpe projekt*. Kirkegårdskultur 2014-15, Vejle 2014 s. 36-47.

Thuesen, N. P. og Knud Tejlgaard Jensen 2010: *Om Gunder Matthiesen*. AU-Posten 3. årgang 1. udgave Januar 2010. s. 17-20.

Glæden ved haven

Af Anne Galmar, landskabsarkitekt maa, mdl, Kirkegårds konsulent Lolland-Falster Stift

Vi kender det alle sammen. Glæden ved haven. For nogen er det glæden ved *at gå i haven*: At arbejde fysisk, få jord under neglene og se at ens anstrengelser bærer frugt, bogstaveligt talt. For andre er det glæden ved *at være i haven*: at være i det grønne, sanse at det gror omkring en og mærke årstidernes skiften og en sammenhæng med naturen. Kan vi – ved at lære af 'haven' – bringe haveglæden ind på kirkegården? Kan vi gøre kirkegården til et sted, der *gør godt*? Et sted der er rart at opholde sig, så vi får lyst til at komme der? Kan vi lære af den måde, vi indretter os og færdes i haven på, så kirkegården kan blive et sted for både tanken og eftertanken, med plads til både en aktiv 'gøren' og en mere meditativ 'væren' hvor tankerne træder i baggrunden, mens sanserne stimuleres?

Rum til overs – rum til sorg?

I dag står vi i den situation at der på mange af landets kirkegårde er et stort arealoverskud, særlig udenfor de større byer. Danske Kirkegårdsledere vurderer, at op mod halvdelen af det udlagte gravareal ikke er i brug¹. Rundt om i landet ser vi mange sympatiske initiativer, hvor graveren bruger de overskydende arealer til sommerblomster, som alle kan plukke buketter af, eller til små lunde af frugttræer. Det generelle billede er dog, at ubenyttede gravsteder bliver dækket med grus eller græs og danner et tilfældigt møn-

---

¹ Der findes ingen præcise opgørelser, men foreningen af Danske Kirkegårdsledere vurderer, at under halvdelen af Danmarks 60 millioner mulige gravsteder er i brug. www.tvmidtvest.dk, Casper Roslyng Rasmussen

ster af huller i den ellers så faste struktur, der typisk er på en kirkegård. Der bruges mange ressourcer på, at de tomme gravsteder fremstår velplejede og ikke forstyrrer den generelle orden, men grus- og græsfladernes bare pletter giver en trist fornemmelse af, at selve kirkegården er et forladt sted som gradvist er under nedlæggelse – i et tilfældigt mønster.

Men arealoverskuddet er netop en fantastisk mulighed for at gentænke kirkegården ved at se på, hvordan man *kan få noget godt ud af* alle disse frie arealer. Måske er det netop her at muligheden ligger, for at gøre kirkegården mindre til *gård* og mere til *have*. Her kan bringes nye kvaliteter ind, så flere mennesker lægger vejen forbi, spontant og i dagligdagen. Her kan opstå et fælles haverum, hvor man naturligt mødes, mens man plukker blomster, ligger i græsset eller bare tager en smutvej på vej hjem. En have der rummer glæde, og hvor man færdes i dagligdagen, og som derfor er trygt og velkendt, når den skal danne ramme om oplevelsen af død, sorg og tab. Et rum som i bedste fald kan betyde, at vi kan vi få et andet og mindre tabuiseret forhold til døden.

Og det har vi, som både individer og samfund, i den grad brug for! Vi lever i en tid hvor døden, tabet og sorgen er blevet det sidste tabu, og hvor vi derfor står uforberedte og berøringsangste, både når vi selv bliver ramt, og når vores medmennesker bliver det.

Dermed får gentænkningen af kirkegården et større perspektiv og skal løfte en større opgave: Ikke blot skal den som kirkegårdshave fungere som en ramme, der kan støtte og rumme det enkelte menneskes individuelle sorg, men også som en ramme hvor vi i fællesskab kan rumme og møde vores medmenneskers tab og sorg.

At forstå sorg som fænomen og vilkår

For at kunne gentænke kirkegården som en ny ramme om både det individuelle menneskes tab og sorg, og om døden som det fælles livsvilkår, er det vigtigt at se på, hvordan vi i dag er kulturelt præget til at forstå død og sorg.

Vores nutidige opfattelse af tabet ved et dødsfald og vores kulturelt formede forståelse af sorg er grundlagt helt tilbage i protestantismens opgør med den katolske dyrkelse af det følelsesmæssige bånd mellem efterladte og afdøde. Men ny forskning peger derimod på, at en såkaldt 'sorgproces' ofte baserer sig på, at netop *relationen* mellem de levende og den døde nu skal finde en ny form.² Frem for at dyrke forestillingen om "det endelige farvel" eller "at give slip" og forstå kronisk sorg som en sygdom, kan sorg i stedet ses som noget naturligt, idet man som efterladt fastholder de følelsesmæssige bånd til den afdøde, men i en anden form.

Som samfund hænger vi i dag fast i den 'gamle' forståelse af sorg som noget, man med en protestantisk effektivitet 'kommer sig over', og derfor helst ikke taler om. Det kan derfor som efterladt virke meget svært, når man enten mødes med spørgsmålet "er du kommet over det", eller ens omverden helt undlader at tale om tabet og sorgen, fordi man forventes på den måde bedst at kunne give helt slip på de afdøde.³

Ved at gentænke kirkegården som et fælles haverum, kan kirken være med til at tage de første skridt mod en ny måde at forholde os på til sorgen.

Et rum der gør godt ...

Fra 'evidensbaseret design' og fra haver der er brugt til terapi, har vi i dag en velfunderet viden om, "hvad der virker", når der skal indrettes haverum til mennesker, der i en periode er skrøbelige, ramt af tunge tanker eller af stress. En række tilstande der kan have mange fællestræk med sorg. I forhold til at designe gode og velfungerende rammer for både individet og fællesskabet på kirkegården, er det derfor oplagt at bruge og bygge videre på denne viden.

² "at kirkegården ikke blot er passivt baggrundstæppe for sorgprocesser, men at kirkegården som rituelt rum medkonstruerer relationer mellem levende og døde", citat Anne Kjærsgaard, cand.theol, PhD

³ I foråret 2016 fortalte Esben Kjær i artiklen *Det er sygt, at vi lader som om, de døde ikke er her* (Politiken) om at miste sin søn, og om hvordan omverdenens berøringsangst i forhold til at tale med ham om hans søn, gjorde det endnu sværere for ham at bære tabet.

”Evidensbaseret design” er principper for design, hvis virkning er efterprøvet med praktiske eksempler, forsket i og dokumenteret, bl.a. af forskeren Ulrika Stigsdottor på Københavns Universitet. Der er internationalt forsket i, hvordan de rette grønne omgivelser betyder, at opererede patienter hurtigere bliver raske, hvordan stress kan reduceres, og hvordan de grønne omgivelser positivt kan påvirke den menneskelige psyke, og hvordan professionelle relationer bliver mere menneskelige, når man er fælles i haven.

Når man taler om, hvad der kan gøre et uderum ”stressreducerende”, er der tre karaktertræk, der er særligt gode, og som gør det tydeligt, at det ikke er alle typer grønne omgivelser, der virker lige godt:

- **Artsrigdom:** mange forskellige plantetyper der bl.a. tiltrækker dyreliv, årstidsvariation, blomstring og frugtsætning.
- **Vildt (voksende):** naturpræg, livskraftigt og frit voksende vegetation, utilgængeligt, ingen tegn på by, stilhed
- **Trygt:** robust, afskærmet, sikkert, afslappede opholdsmuligheder, mulighed for leg og bevægelse, tillokkende for børn og voksne.

Samtidig med at disse karakteristika i uderummet beviseligt kan reducere stress, er det også elementer, der målbart har en positiv betydning i forhold til at slippe tankerne fri, og dermed oplagte at tænke ind, hvis kirkegården skal fungere som et meditativt rum. Helt grundlæggende trives vores hjerner med at færdes i omgivelser med naturpræg, som er vores oprindelige omgivelser, og som vores hjerne er designet til at aflæse og være i. Vores hjerner kan bedre opfange og lagre naturens lyde end mekaniske og kunstigt skabte lyde – som trafikstøj og andre by-lyde, der kræver meget mere bearbejdning af hjernen. På samme måde kræver rette linjer og præcise strukturer en anden type af opmærksomhed fra hjernen, og særligt hvis der er uorden i systemets orden, kan det virke forstyrrende og ubehageligt at opholde sig i. Der ligger derfor en stor opgave i at bringe et ’vildtvoksende naturpræg’ ind på kirkegården, som kontrast til det meget velordnede, og til glæde for hjernen.

Haven som et terapeutisk rum

Haveterapi er i Sverige en anerkendt og tilskudsberettiget behandlingsform siden 2001. I Danmark udføres p.t. forskning i emnet af Københavns Universitet baseret på undersøgelser og resultater i terapihaven ”Nacadia”, anlagt i 2011.

Haveterapi udføres som udgangspunkt af terapeuter (ofte med sundhedsfaglig baggrund) i en terapihave, som er designet til at tilbyde de bedst mulige rammer. Der arbejdes i haveterapi både med aktiv og passiv involvering, som netop svarer til forskellen mellem *at gå i haven* og *at være i haven*. Aktiv involvering kan være forskellige former for havearbejde, og passiv involvering er typisk ophold, hvor den omgivende haves stimulans af sanserne giver ro. Haveterapien er derfor lige så meget ’væren’ som ’gøren’. Tidligt i et terapiforløb er patienten ofte blot til stede i haven uden nogen krav. Patienterne søger ofte at være alene og har brug for fysisk at røre og mærke haven og genopdage jordforbindelsen. Derfra flytter mange sig gradvist frem mod en mere aktiv deltagelse i havens pleje og andre aktiviteter.

I designet af en terapihave tages hensyn til, at patienterne magter forskellige grader af involvering og kan håndtere forskellige grader af ’krav’ fra haven. Et naturpræget og mere vildtvoksende miljø opleves som mindre ’krævende’ end en traditionel have med formklippede buske og bar jord, hvor det indbyggede behov for lugning, klipning og anden pleje ’stiller krav’.⁴

De levendes have – nye designprincipper

For at kunne gentænke kirkegården som have er det vigtigt både at arbejde med de store linjer, som udgør kirkegårdens struktur og helhed, og med mindre tiltag som enten kan være en midlertidig afprøvning eller blot en serie små elementer, der introduceres.

⁴ ”En person som har været udsat for et traume, såsom stor sorg eller en udmatningsdepression, behøver et miljø, der stiller færre krav end sædvanligt. Naturlige miljøer stiller generelt mindre krav end traditionelle havemiljøer” *Konceptmodel Terapihaven Nacadia*, Københavns Universitet, Det biovidenskabelige Fakultet.

Stierne på kirkegården er en vigtig del af ”de store linjer”, og her findes ofte en mulighed for, på en ny måde at skabe forbindelser til omgivelserne. Måske er gamle stiadgange til kirkegården over tid blevet lukket af, men kan nu åbnes igen, så kirkegårdens stier kan komme til at spille sammen med de øvrige stier og veje i lokalsamfundet og invitere indenfor. Måske er der endda en oplagt ”hurtig forbindelse”, som kan indrettes, så flere vil færdes på kirkegården i det daglige. Måske må man cykle? Og hvordan oplever man at færdes på stierne? Er det en knasende lyd i det revne perlegrus, eller er det en fornemmelse af at gå på jorden? Eller er dele af stisystemet klippet blødt græs, hvor man helt af sig selv smider sko og strømper for at gå på bare tæer?

Skabes der et samlet overblik over gravstederne – hvilke der er i brug, hvilke der snart forfalder, og hvilke der er tomme, kan det hjælpe med til at lægge nye store linjer. Overblikket kan bruges til at skabe en fremadrettet plan, som sikrer, at der i stedet for de enkelte ”tomme felter”, kan tilvejebringes større sammenhængende områder. Dette er særlig vigtigt, hvis man eksempelvis ønsker, at der på kirkegården skal være områder, der har ’naturpræg’ og får lov at vokse vildt. Det vildtvoksende kan bringe en for kirkegården helt ny kvalitet og stemning ind på stedet, som et tiltrængt supplement til udvalget af gravsteder og som kontrast til det mere regelrette system. Med en samlet plan er der plads til at starte på en skovplantning eller blot udså en vild, flerårig blomstereng og observere, hvordan den bliver modtaget i sognet og blandt kirkegårdens brugere.

Årstidsvariationen i de store linjer i form af træer med blomstring og frugt-sætning er enkel og oplagt at bringe med ind på kirkegården som en kontrast til den meget stedsegrønne og klassiske kirkegårdsbeplantning. Her vil den typiske udfordring være driften og især de forventninger, der er til kirkegårdens grad af ryddelighed. En plan for helheden (fx for placering og størrelse af trægrupper) er et vigtigt værktøj, men skal suppleres af et nyt dogme for driften, som fastlægger om og hvor det er acceptabelt og måske endda en kvalitet, at der ligger blomster, blade og nedfaldsfrugt.

Trygheden og de gode opholdsmuligheder skal indpasses i forhold til de store linjer, men også i sammenhæng med gode lokale steder. En fin udsigt,

fornemmelsen af ’at have noget i ryggen’ eller være skærmet og beskyttet af et stort træ er vigtige kvaliteter, som kan danne rammer omkring det gode opholdssted og give en fornemmelse af tryghed og nærvær. Med udgangspunkt i erfaringerne fra haveterapien skaber variation i opholdsstederne også gode muligheder for *at være*. Måske skal de traditionelle bænke suppleres af træstubbe – og kan der også blive plads til en hængekøje eller et picnic-bord?

Leg kan også indpasses med respekt for de eksisterende omgivelser. Børns sorg og behov for at sørge på deres egen måde er overset på de fleste danske kirkegårde, hvor behovet for stilhed og orden vejer mere end hensynet til de sørgende børn. Der er mange muligheder for at skabe steder, hvor børn på deres måde kan håndtere relationen til den afdøde. F.eks. kan enkle og fine grønne pilehytter danne små universer i børnehøjde med sten eller træstubbe, der inviterer til, at børnene bruger deres krop, uden at legeområdet bliver for visuelt dominerende.

Endelig er det muligt at se på en ny måde på, hvordan man som pårørende kan passe og pleje et gravsted. Fra den traditionelle ”haveparcel” som de pårørende typisk selv tilplantede og vedligeholdte, er der i dag sket et stort spring til de mange ”plade i plæne”-gravsteder, som hverken kræver nogen indsats eller levner mulighed for at sætte sig eget præg og ’*at gøre*’. Her er behov for nytænkning af gravsteder og områder på kirkegården, hvor man som udgangspunkt ikke *behøver* at gøre noget, men hvor man *kan* gøre noget. Altså et sted som ikke stiller krav, men tilbyder muligheder. Det kunne eksempelvis være et område med blomstereng og langt græs, eller et område med et fint bunddække, hvor det er tilladt at plante ind, men ikke påkrævet. Her kunne over tid opstå et helt særligt område uden hækkenes afgrænsning, men med en fin og individuel variation ved de enkelte gravsteder og med en helt anden rigdom af livsbekræftende oplevelser end afskårne buketter lagt på en klippet græsplæne.

Et sted at finde ro i sjælen ...

Der er altså mange muligheder for at lære af haven og bringe glæden med ind på kirkegården. Kirkegården kan blive et nutidigt meditationsrum, hvor man helt automatisk trækker vejret lidt dybere, lader tankerne flyve og måske genopdager jordforbindelsen ved selv at plante og pleje et område. Små justeringer inden for det givne driftsbudget kan have stor og velgørende effekt: Ved at veksle grus til blomstereng og byde naturen indenfor, kan sanserne vækkes, hjernen få fri og sjælen falde til ro for en stund.

Kirkegården

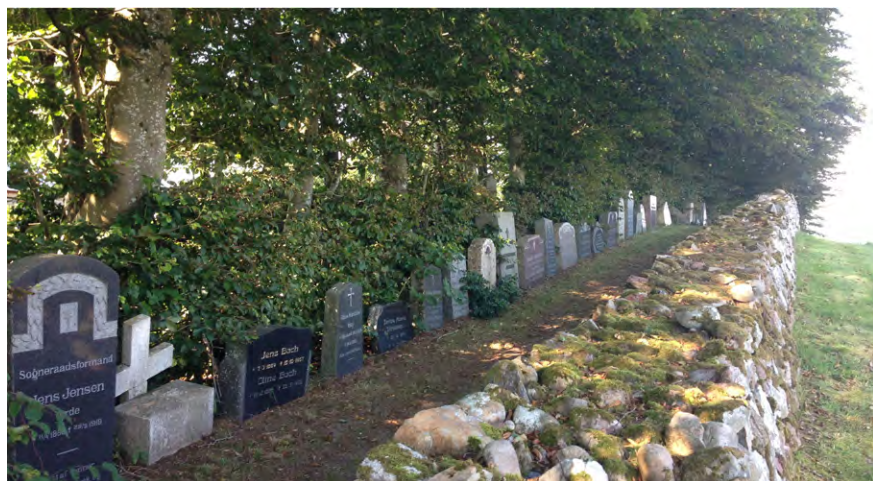
– hvad bruger vi den til?

Af Anne Kjærsgaard, cand.theol, ph.d.

Introduktion: Landsbykirkegården i krise

På landets kirkegårde er der mange steder blevet langt mellem gravene, så langt at kirkegården nogle steder kan opleves som øde og forladt. At Danmark har en af Europas allerhøjeste kremerings rater har sat sine spor, hele 83,9% af de døde blev således kremeret i 2018. Urnegrave er langt mindre pladskrævende og har langt kortere fredningstid end kistegravsteder, og den markante overgang til kremering som fremherskende begravelsesform har derfor medført store overskudsarealer. Samtidig usynliggør den populære askefællesgrav et stort antal af kirkegårdens faktiske grave, som i stedet for at blive markeret af gravsten og omkransende beplantning nu går i ét med græsset. Endelig forværres forholdene af, at stadigt flere asker slet ikke placeres på kirkegården, og det er en udvikling, der ser ud til at være i kraftig vækst. Det er blevet anslået, at 9,5% af de kremerede i 2018 blev udleveret til askespredning. Hele denne udvikling mærkes på alle landets kirkegårde, men mange af landsbykirkegårdene er oven i alt dette også ramt af urbaniseringen. Folk flytter fra land til by, og det gør gravstederne derfor også.

Kirkegården og særligt landsbykirkegården er med andre ord et landskab i krise, og der er åbenlyst brug for forandringer, men det er ikke klart, hvilken retning de skal tage. For de halvtomme kirkegårde er ingenlunde tømt for betydning, og derfor er det ikke nødvendigvis problemfrit at tilføje nye funktioner og bruge kirkegården til andet end begravelser. Det peger den-

De hæskomkransede kistegravsteder og gravsten forsvinder som dug for solen og afløses af halvtomme plæner. Lapidarium med stakkevis af gravsten fra de sløjfede gravsteder minder om det kirkegårdslandskab, der var engang. Foto: Anne Kjærsgaard

ne artikel på, hvor jeg på baggrund af eksempler fra internetblogs og forskningsinterviews giver et indblik i, hvordan kirkegården bruges af mennesker, der har mistet en nærtstående pårørende. Som baggrund for at forstå gravstedsbesøgets betydning skal vi dog først kort se lidt nærmere på nyere sorgteori.

De fortsatte bånd og de levende døde

Døden omtales oftest som noget, der kan bestemmes ud fra medicinsk fastlagte kriterier om hjertedød og hjernedød og fastsættes med et præcist klokkeslæt på dødsattesten. Døden er imidlertid ikke kun et biologisk fænomen, den er også et socialt fænomen, og de to er sjældent sammenfaldende. Den sociale død kan sætte ind længe inden den fysiske død rammer, hvilket viser sig på værste vis, når et dødfundet menneske har levet så ensomt og relationsløst et liv, at ingen kommer til begravelsen. Det mest udbredte er dog den omvendte situation, nemlig at den fysiske død indtræffer først. Selv længe efter at hjertet er holdt op med at slå, kan den døde fortsat spille en social rolle i de levendes liv. Den fysiske død ender ganske vist et liv, men den slutter altså ikke nødvendigvis en relation. At dø socialt er

en proces, der først slutter, når ingen sociale handlinger længere retter sig mod den døde, og ingen længere husker vedkommende.

Inden for sorgteorien blev en vedvarende relation til afdøde tidligere betragtet som problematisk. Det blev anset for nødvendigt for den sorgramte at konfrontere og erkende sit tab, for at den følelsesmæssige energi, der var bundet til de afdøde, kunne forløses og geninvesteres i andre relationer. Sorgen skulle arbejdes igennem med det mål at 'give slip' på den døde, og dette 'sorgarbejde' blev beskrevet med forskellige fase- eller opgavemodeller. Der er imidlertid sket et markant skifte inden for sorgteorien de sidste 20 år, og i dag ved vi, at sorg ikke er noget man kommer igennem og som har et bestemt forløb, men at sorg er noget, som man på forskellig vis lærer at leve med. Sorg handler ikke om at bryde relationen med den døde, men snarere om at give relationen en ny form. Det kan gøres på mange forskellige måder, for sorg er individuel og skal ikke følge et bestemt skema. Der er hverken en rigtig eller forkert måde at sørge på, hvilket de ældre fase- og opgavemodeller sommetider har fået de efterladte til at føle.

Gravstedsbesøget, samliv og nærvær

Gravstedet kan for de efterladte få en vigtig rolle som et sted, hvor den fortsatte relation med den døde kan udfoldes. Det kommer klart til udtryk på en kræftramt mands internetblog, som efter hans død er blevet ført videre af hans enke. Et par dage efter urnenedsættelsen på kirkegården skriver enken, der også er mor til deres to små børn:

”Jeg synes efterhånden, at vi har sagt farvel til Søren rigtig mange gange – både inden han døde, da han døde, da låget kom på kisten, da han blev kørt væk fra hospice, bisættelsen og endelig urnenedsættelsen. (...) Nu kan vi endelig gå hen og sige Hej til far og ikke farvel. Han er lige tæt på os og det bliver godt at have sted, hvor vi også kan fortælle far om den første roketand der faldt ud, Felix som lærer nye ord og hvad der ellers er – stort som småt.”

I enkens forståelse er livet sammen med den døde tydeligvis ikke afsluttet. Begravelsen beskrives som et af mange overgangsritualer i forbindelse med

*Øl efterladt på en ung mands grav. På trods af døden skal han have noget at leve af.
Foto: Anne Kjærsgaard*

dødsfaldet, men ritualerne opleves ikke som en overgang fra absolut nærvær til absolut fravær. Den døde er stadig del af de efterlattes virkelighed og vil med gravstedet som omdrejningspunkt blive inddraget i deres fremtidige liv.

Det er en del af vores sociale konventioner, at en hilsen besvares med en modhilsen, et spørgsmål med et svar og en gave med en modgave. Og når efterladte i en eller anden form hilser på eller taler til den afdøde, medbringer blomster eller andre gaver, så indskrives den afdøde implicit i rollen som en, der kan hilse, svare og give tilbage, og altså en, der fortsat eksisterer og kan agere i verden. Forskellen mellem levende og døde udviskes på den måde gennem de efterlattes handlinger. Det, der deles med den døde, kan være hverdagslivets glæder og bekymringer, men det kan også være de store livsforandrende begivenheder, såsom en alvorlig kræftdiagnose eller nyheden om en stor jobforfremmelse.

Nogle efterladte udviser skellet mellem levende og døde i en sådan grad, at de omtaler den døde som en, der fortsat kan sanse (f.eks. se, høre, fryse) og føle (f.eks. være mørkerød, være klaustrofobisk). Graven kan derfor

også være et sted, hvor de efterladte på forskellig vis drager kærlig omsorg for den døde. Det at ordne graven kan således handle om meget mere end at fjerne ukrudt og få det til at se pænt ud. En mor, der blogger om at have mistet sit lille spædbarn, beskriver hvordan hun tager sig af graven, som tog hun sig af sit barn:

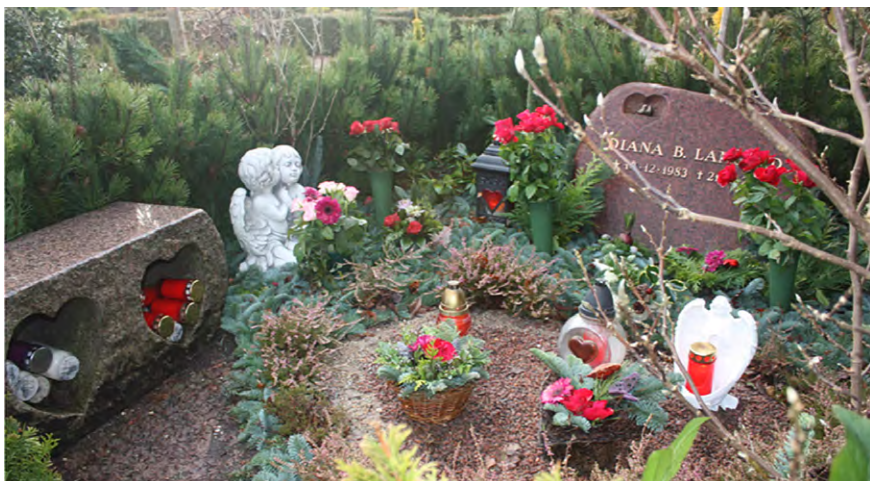
”Det kommer gang på gang bag på mig hvor godt det gør mig at pusle nede i hans lille have – for jeg er slet ikke sådan en havenusser – men det er en af sorgens konsekvenser. Jeg kan godt lide at pusle dér, for det er det tætteste jeg nogensinde kommer til at pusle min lille skat igen.”

Kirkegården er de dødes sted, men den er også stedet, hvor de efterladte kan sætte døden i parentes. Selv om tabet er uigenkaldeligt og uopretteligt, så kan de her fortsætte deres liv sammen med den døde, og det kan være særligt vigtigt, når der er tale om et uventet og pludseligt dødfald. Det er et samliv, der har antaget en stærkt forandret form, men det har konkret form og leves her og nu, og gravstedsbesøgets praksis adskiller sig dermed fra den traditionelle kristne forestillingsverdens mere abstrakte ideer om et gensyn i et fjernt efterliv.

Kirkegården giver en plads i fællesskabet

Ensomhed kan blive følgen, når man mister et menneske, som man har delt sit liv med. At gravstedet er placeret i offentligt rum på kirkegården, hvor alle har adgang, giver mulighed for at savnet kan deles og bæres i fælleskab med andre, og for den efterladte kan det være en stor trøst midt i sorgen. Om sin oplevelse af denne betydning af kirkegården fortæller en kvinde, som har mistet sin 8-årige datter:

”Kirkegården kan særligt det, at det ikke kun er mig. Jeg føler ikke, at jeg går alene med at savne hende og mindes hende. Jeg bliver glad, når kirketjenerne kommer og siger, at der i dag var nogle store piger, som kom forbi på vej til skole, eller i går eftermiddags var der nogen med en legeaftale, der slog et smut forbi. Eller jeg har set en dreng, der stod, da jeg kom, og viste sine fidget spinner-tricks. Det er ikke kun mig. Man kan godt betyde noget, selvom man ikke lige er der fysisk.”

Gravstedets indretning kan også bruges som et værn mod social dødd, der kan f.eks. vælges en udsmykning, der tiltrækker sig særlig opmærksomhed, eller en bænk til at sidde på kan invitere til ophold på graven hos den døde. Foto: Anne Kjærsgaard

Kvinden mindes også datteren hjemme, men at opleve, at andre også fortsat anerkender datterens sociale rolle og har en relation med hende, giver ikke bare datteren en fortsat plads i fællesskabet. Det sikrer også, at kvinden selv kan fastholde sin rolle som mor for datteren og dermed nemmere bevare de relationer, der knytter sig til denne rolle, f.eks. til andre forældre i datterens klasse. Som hun siger, så er kirkegården et sted, hvor datteren ”stadigvæk bare er en del af den her by og det her liv. Det gør mig måske mindre ensom, hvis man kan sige det sådan.”

For efterladede er det imidlertid ikke kun deres egen ensomhed, der kan være et problem, nogle bekymrer sig også om, at den afdøde føler sig alene. Forældrene til den 8-årige pige havde på den baggrund valgt et gravsted til hende, der lå centralt på kirkegården, tæt på en befærdet sti, hvor mange kom forbi. For en enke, hvis mand havde været lastbilchauffør, var gravstedsvalget tilsvarende udtryk for et omsorgsfuldt forsøg på at sikre, at han stadigvæk blev inkluderet i det fællesskab, som han var en del af før sin død. For denne kvinde var det derfor afgørende, at der fra graven skulle være udsigt til hovedvejen, så han kunne ”holde øje med lastbilerne, når kammeraterne kom kørende”. Det er dog ikke kun de levendes selskab, der

tæller. Hvem, der ligger begravet i nærheden, kan også have betydning for, hvilket gravsted der vælges. Den afdøde ses således af nogle efterladede som inkluderet i et socialt fællesskab, der omfatter både de levende og de døde på kirkegården.

Når graven er fjern, er kirkegården stadig nær

Den ovenfor omtalte mor og enke boede i nærheden af gravstedet og besøgte i tiden lige efter begravelsen gravstedet hver dag. Fraflytningen fra land til by og den generelt øgede mobilitet betyder imidlertid, at mange har langt til at besøge pårørendes grave. En yngre kvinde fortalte, at hun fire år efter sin fars urnenedsættelse kun havde besøgt kirkegården én gang. Hun boede i en storby i udlandet, og alle hendes søskende var også flyttet væk fra Nordjylland, hvor familien kom fra. Faren havde selv ønsket at komme i fællesplæne, og det var hun glad for, da de ville have haft svært ved at tage vare på et vedligeholdeskrævende gravsted. Familiegravstedet, hvor hendes bedste- og oldeforældre lå begravet, var blevet sløjftet af netop denne grund. Et fjernt gravsted og få besøg er dog på ingen måde ensbetydende med, at graven er betydningsløs. Hun fortalte, at det ene besøg på kirkegården havde haft en kæmpe forløsende betydning for hende.

I stedet for at besøge kirkegården med sin fars grav havde kvinden flere gange besøgt kirkegården, der lå tæt på stedet, hvor hun boede. Første gang datoen for farens fødselsdag faldt efter dødsfaldet var hun gået derop og havde tændt et lys, og en anden dag var hun gået derind for simpelthen at tude. Via kirkerne så hun kirkegårdene som rum, der var forbundet, også over landegrænser. Hun oplevede desuden, at der på kirkegården var plads til hendes sorg på en måde, som hun ikke fandt andre steder, hverken i det offentlige eller private rum:

”Det havde ikke været det samme at sidde i en park med hundeluftere. (...) rammerne derinde er lidt noget andet end andre steder i det offentlige rum (...) der er ... ikke ret mange steder i den verden, hvor vi lever i, hvor det er okay at te sig tosset, eller hvad man skal sige. Raseri, vrede og sorg og frustration er ikke noget, som du ser ret meget i vores samfund generelt. Det er det ikke. Og hvor skal man lige få afløb for det hen-

ne? (...) Så jeg har ikke haft noget sted, hvor jeg kunne gå hen og være voldsom i mine følelser. Det kan man ikke. Jeg bor i en lille lejlighed. Du kan høre, når personen ved siden af pudser næse. Skal jeg så stå der og skribe med hovedet nede i en pude? Eller græde højt? Det har jeg slet ikke lyst til. Det er heller ikke fordi jeg sad og hulkede på de her kirkegårde, men det var en anden type rum i det offentlige rum, hvor der gælder nogle andre regler, og det synes jeg var fint.”

At kirkegården er et rum, hvor der findes andre spilleregler end i andre offentlige rum, sådan som denne yngre kvinde siger, det er der dog ikke altid enighed om.

Kirkegårdens liv – plads til alle?

At begrave sine døde på kirkegården giver de efterladte plads til sorgen og nogen at dele den med, men kirkegården er også et sted, hvor de efterladte kan opleve uenighed og konflikter med andre brugere. Det kan der særligt være fare for, når nye brugere kommer til i forbindelse med at kirkegården åbnes for nye funktioner. Landsbykirkernes mange halvtomme kirkegårde gør det oplagt at forsøge at tiltrække nye brugere, men i de største byer har man lang erfaring hermed, da disse kirkegårde hele tiden også har tjent som parker på grund af mangel på nære grønne områder.

Moren, der har skrevet en blog om at have mistet sit spædbarn, har begravet sin søn på Assistens Kirkegård på Nørrebro, som er kendt for også at fungere som park for københavnere. Her holder de picnic, solbader, går tur med kæresten, barnevognen, hunden osv., og moren understreger på sin blog, at hun er glad for, at kirkegården også bruges til disse rekreative aktiviteter. Løse hunde på kirkegården opleves imidlertid som et problem af hende, og hun begynder at gøre hundeejerne opmærksomme på, at de befinder sig på en kirkegård og ikke i en park. Hun forklarer dem, at hun har sin ”lille søn liggende og er lidt øm om ham og hans grav.” Den døde kan altså opleves som sårbar og udsat på kirkegården. Den døde er i det offentlige rum overgivet i fælleskabets varetægt og er på en gang udleveret til både dets omsorg og mangel på samme.

En misforståelse, der opstår i forbindelse med, at moren henvender sig til to hundeejere, afslører, hvor forskelligt moren og en af disse hundeejere, der bruger kirkegården med et helt andet formål end hun, opfatter kirkegården. Kvinden beretter:

”Da jeg fortalte dem, at min søn lå derhenne kiggede den ene meget mystificeret på mig og spurgte ’Ligger han i en barnevogn’”

For hundeejeren er der ikke andet liv på kirkegården end de levende, der bevæger sig på dens overflade. Han opfatter tydeligvis ikke kirkegården som et sted, hvor de døde kan opleves som tilstedeværende, og som nogen der også skal regnes med i ligningen som sociale aktører, sådan som moren gør. Derfor er de sociale spilleregler på kirkegården for ham at se heller ikke anderledes end i alle andre offentlige rum, mens moren derimod opfatter sin søn på kirkegården som et individ, der skal tages hensyn til og drages omsorg for på lige fod med de levende. Forskellen på de løse hunde og de aktiviteter på kirkegården, som moren ikke finder problematiske, er netop, at de løse hunde også ville være til fare for levende børn, mens de ikke kan lide overlast af picnic og solbadning.

Selv kirkegårde, der ser forladte ud, er ikke tomme, for kirkegårdens brugere omfatter både synlige og usynlige sociale aktører. Der kan ske at være mindre plads til nye funktioner, end det ved første øjekast kunne se ud til.

Videre perspektiver:

Kirkegårdens fremtid som unikt fælles sorgrum

Fortsatte relationer med de døde udfordrer de dikotomier, som vi som voksne har lært at dele verden op i. Enken, der som nævnt har skrevet videre på sin afdøde mands blog og forstiller sig en form for fortsat samliv på gravstedet, beretter således på bloggen også om, hvordan hun rammes af tvivl og modstridende følelser, da deres lille datter fejrer sin fars fødselsdag i hjemmet.

”Men hvordan holder man en fødselsdag, for en som ikke længere er i blandt os? Og gør man overhovedet det? De spørgsmål har jeg stillet

mig selv mange gange. Hvis det stod til Josephine, så gør man selvfølgelig det – ja både pynter op med balloner, synger fødselsdagssang og den slags. Det var lige så det skar i ørerne, da hun tidlig lørdag d. 28. november om morgenen sang fødselsdagssang for Søren. Vi fik dog en god snak om, at det er lidt for mærkeligt at synge: ”og gid du længe leve må ...”, når nu far er død. Det kunne hun alligevel godt se. Men måske var jeg også lidt for overfølsom og bare skulle have givet hende lov. Givet hende lov til at være 6 år uden at analysere fødselsdagssang og bare fejre hendes far på sin måde.”

Kirkegården giver tydeligvis enken et frirum til at ophæve det skarpe skel mellem levende og døde, som hjemmet ikke umiddelbart gør. Det er selvfølgelig ikke alle efterladte, der oplever kirkegården som et sted, hvor de kan sætte parentes om døden. Også hér kan det for nogle mennesker være den dødes fravær, der fylder stedet. Men kirkegården er det eneste fælles rum vi har – og for nogen overhovedet det eneste rum – hvor det ikke er ’lidt for mærkeligt’ på visse måder at interagere med de døde, som var de stadig levende, sådan som det sker, når mange efterladte bringer en gave i form af en blomst med til gravstedet på den afdødes fødselsdag.

Det er nemt at komme til at se landsbykirkegården som en pæn forhave til kirken, men spørgsmålet er, om vi ikke i højere grad burde se den som en vigtig del af sorgindsatsen over for de efterladte. Kirkegården spiller en afgørende rolle for gravstedsbesøgende som stedet, hvor tabet kan finde trøst og sorgens ensomhed brydes. Denne betydning er ganske unik for kirkegården, og det er derfor vigtigt, at den fremtidige udvikling af kirkegården ikke undergraver den. Kirkegårdens udseende og brug har ændret sig over tid og vil også ændre sig fremadrettet, men blot er det vigtigt at disse ændringer ikke kommer til at stå i vejen for kirkegårdens primære funktion. Retningen på forandringer må altid tage bestik af kirkegårdens helt unikke rolle som et sted, hvor der er plads til de døde og de tab, vi har lidt.

Frem for at opfinde nye funktioner at fylde kirkegårdene op med, hvor gravstederne er forsvundet, kan en anden vej være at fremhæve kirkegårdens helt særlige egenart som fælles sorgrum. På flere kirkegårde arbejdes der således med planer om at etablere mindesmærker for de døde, hvis aske

Monument for det aldrig mistede barn fra 2004 på kirkegården Rustoord i Nijmegen i Holland.
Foto: Eric Venbrux

Barnet, det aldrig lykkedes at undfange og som forblev et ønske, mindes med ordene håb, glæde, drømme, fremtid, tomhed. Foto: Eric Venbrux

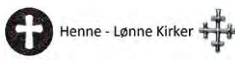
er blevet spredt over havet, så også deres efterladte har et sted på kirkegården at gå hen med deres sorg. Men måske kunne man gå endnu længere i udviklingen af kirkegården som sorgrum. På kirkegården Rustoord i Nijmegen i Holland findes *Monument for det aldrig mistede* barn, som på ingen måde interessant på grund af sin æstetik, men fordi det peger på, at sorg ikke kun er knyttet til dødsfald men er et meget bredere fænomen. For med monumentet mindes ikke kun dødfødte børn og børn døde i moders liv. Dem, for hvem det til deres store sorg end aldrig lykkedes at blive gravide, har med monumentet også fået et sted at gå hen. Monumentet rejser dermed spørgsmålet om kirkegården kunne tænkes som et bredere sorgrum. Det aldrig at finde en partner eller en uønsket skilsmisse kan for eksempel af den enkelte også opleves som en meget stor sorg. Kunne kirkegårdene i fremtiden også give mennesker med en sådan stor sorg i livet et sted, hvor deres tab kunne finde trøst og sorgens ensomhed brydes?

Du ved godt, vi er glade for vores sommerhuskirke, ikk'?

Af Thue Raakjær Jensen, sognepræst i Henne-Lønne pastorat;
turistpræst i Ribe Stift

Det er en søndag morgen først i april lige efter påske. Solen skinner, fuglene synger, og der blæser en typisk vestjysk brise. Der er endnu et kvarter, til gudstjenesten skal begynde. Graveren er klar i tårnrummet. Hun siger godmorgen til dem, som kommer. Organisten pusler med det sidste ved orglet. Kirkesanger og præst hyggesnakker stille sammen på den bagerste bænk, mens menigheden indfinder sig. Hvem kommer mon i dag?

Først kommer gamle hr. Jensen, tidligt som altid. Lidt efter et par, der sætter sig ret langt foran. De står et øjeblik andægtige, inden de sætter sig. Det er tyskere, som beder indgangsbøn efter deres tradition. Så et par ægtepar af de trofaste, som nok er lidt til den missionske side. Et par mødre med konfirmander, som lige skal nå de sidste kryds. Børnehavelederen med kone, som har sommerhus ved stranden. Den gamle slagter, som stadig arbejder, selvom han er gået på pension. Så en familie: mor, far, pige og dreng – alle klædt i typisk tysk outdoortøj. Så de er også tyskere. Lige efter kommer et par, som på norsk spørger efter salmebøger. Det trofaste par ude fra søen kommer tæt fulgt af landmandens fra nabogården. Formanden – selvfølgelig. Og lige før bedeslagene kommer det ældre par, som har sommerhus i byen – de har børnebørnene med. Under præludiet lister det par ind, som tit kommer sent, sammen med et andet par, som ikke plejer at komme. De er nok også i sommerhus.

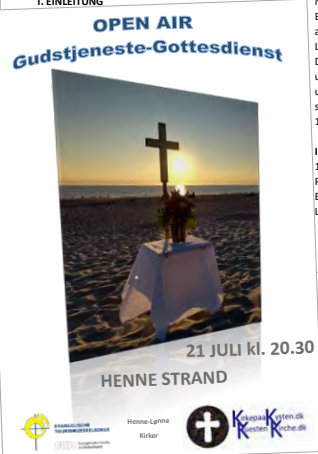

Herzlich willkommen zum Gottesdienst hier bei uns. Unsere Gottesdienstsprache ist natürlich dänisch – hierbei haben Sie aber eine Übersetzung.

Normal gibt es auch die Möglichkeit eine Übersetzung der Lesungen zu bekommen. Sie sind willkommen in Ihrer eigenen Sprache mit zu singen und zu beten. Wir haben das Dänisch-deutsche Liederbuch, wo viele Lieder zweisprachig zu finden sind.

Ordnung des Gottesdienstes

I. EINLEITUNG

jeden Tag in einem heiligen Leben und Lebenswandel zu bessern. Dies höre und erhöhe Gott, durch Jesus Christus. Amen.

3. Eingangslied
4. Gruß
Pfarrer: Der Herr sei mit euch!
Gemeinde: Und mit deinem Geist.
5. Kollektengebet

II. DAS WORT

6. Lesung aus dem Alten Testament
*Taufe (Rückseite)
7. Lied zwischen den Lesungen
8. Lesung aus dem Neuen Testament. Epistel oder Lektion
9. Glaubensbekenntnis
10. Lied
11. Evangelium
12. Predigt
13. Kirchengebet

Nach dem Kirchengebet folgen Mitteilungen und Bekanntmachungen. Den Abschluss bildet der apostolische Segen.
Lasst uns mit dem Apostel einander dies wünschen: Die Gnade unseres Herrn Jesus Christus und die Liebe Gottes und die Gemeinschaft des Heiligen Geistes sei mit uns allen! Amen.

III. DAS ABENDMAHL (Normal nur um 10.30 Uhr)
15. Abendmahlsgebet
Pfarrer:
Erhebet eure Herzen zum Herrn!
Lasst uns seinen Namen preisen!

Heilig, heilig, heilig ist der Herr, Gott der Allmächtige, der da war, der da ist und der da kommt.
Gemeinde: Hosianna in der Höhe!
Pfarrer: Gesegnet sei, der da kommt im Namen des Herrn.
Gemeinde: Hosianna in der Höhe!
Die Gemeinde singt:
O Gottes Lamm!
Am Kreuzestamm
Trägst du all Sünd von hinnen,
Lässt Leben recht beginnen.
Im Tod gewähr
Uns Leben, Herr!
Gebet:
16. Vaterunser
17. Die Einsetzungsworte
18. Das Abendmahl (die Austeilung)
Pfarrer: Der gekreuzigte und auferstandene Erlöser, unser Herr Jesus Christus, der uns jetzt seinen heiligen Leib und sein heiliges Blut gegeben hat, womit er für alle unsere Sünden Genüge getan hat, der Stärke und erhalte uns damit in einem wahren Glauben zum ewigen Leben!
Friede sei mit euch!
Lied (Altergang)

IV. ABSCHLUSS
19. Schlussgebet
20. Segen
Pfarrer:
Der Herr segne dich und behüte dich!
Der Herr lasse sein Angesicht leuchten über dir und sei dir gnädig!
Der Herr erhebe sein Angesicht auf dich und gebe dir Frieden!

Oversigt over gudstjenesten til uddeling til tyske kirkegængere, samt flyer til strandgudstjeneste.

Dette er naturligvis en tænkt søndag, hvor alle gudstjenestedeltagere er opdigtet, men findes i virkeligheden. Det giver særlige udfordringer, når der i et lille sogn ved stranden er en procentvis høj deltagelse i gudstjenester, men en meget lille kernemenighed af fastboende. Når sognets indbyggere måske tidobles fra påske til efterårsferien og igen fra jul til nytår, er der hver søndag nye gudstjenestedeltagere at forholde sig til. Kunsten er at rumme både lokale og gæster. Kernemenighedens størrelse kan naturligvis diskuteres. Er det kun de mennesker, som bor i sognet, eller er der også en sommerhuskernemenighed? Hvad med de familier, som har holdt ferie i sognet i de sidste 25 til 50 år i træk? Undersøgelser viser, at gæster (turister) i den eller de uger, hvor man er på ferie, ønsker at leve som lokale indbyggere. Er man vant til at gå i kirke, der hvor man bor, så gør man det selvfølgelig også der, hvor man bor midlertidigt.

Opgaven er at holde en gudstjeneste, hvor fastboende og gæster føler sig inkluderet. En gudstjeneste uden nogen hensyn, som det ene yderpunkt – en flersproget gudstjeneste som det andet. Det er en balance at holde gudstjeneste, så både gæst – måske fremmedsproget-gæst – og lokal føler sig som deltager og ikke bare som tilskuer. Måden, det gøres på i Henne-Lønne til alle gudstjenester, er, at der tages særligt hensyn til de mange tysksprogede gæster. Man kan få udleveret dansk-tysk salmebog, gudstjenestens tekster på tysk samt naturligvis en oversigt over gudstjenestens gang.

En tysk gæst var dybt ulykkelig en søndag. Fadervor var blevet væk. Gæsten havde ikke fået med, at der både blev bedt fadervor til dåb og til nadver. Gæsten ville gerne have bedt med – om ikke andet så i sit stille sind.

Gæsters forventninger til en gudstjeneste kan naturligvis være forskellige. Typisk går danske gæster til gudstjeneste, når de er på ferie, fordi det gør de også derhjemme. De deltager i gudstjenesten og overværer den ikke bare som et studie i vestjysk gudstjeneste i modsætning til f.eks. fynsk. Udlændige kan godt have en anden tilgang til at gå til gudstjeneste på et feriested. Man vil gerne opleve den lokale kultur – herunder altså kirken. Man overværer gudstjenesten for at se, hvordan det foregår i Danmark.

Sommerhuskirken

Sommerhuskirken som begreb er gammel. Der er en tradition for, at mennesker, som går i kirke hjemme også går i kirke, der hvor de har sommerhus eller holder ferie. I gamle sommerhusområder kan man tale om en kerne-sommerhusmenighed.

Sommerhusets karakter har i dag ændret sig. Hvor det tidligere typisk var slægtsgården, som var omdrejningspunkt for familiefejringer, så er det for nogle blevet sommerhuset. Slægtsgården skal her ikke nødvendigvis forstås som en bondegård. Det kan bredere være stedet, hvor man kommer fra – hvor slægten stammer fra. Barndommens kirke er slægtens kirke. Her skal børn døbes – her skal der holdes bryllup.

Henne Strand, gudstjeneste med både en tysk og en dansk præst. Foto: Bodil Raakjær Jensen

I dag er vi ikke så stedbundne, som vi var tidligere. Afvandringen fra landet til byen, immigration til udlandet for kortere eller længere tid, eller slægten, som ikke længere bor på den egn, hvor den har holdt til i århundreder. Her kan sommerhuset blive et nyt omdrejningspunkt. For nogle familier er sommerhuset det ældste hus i slægten. Ikke nødvendigvis bygningen, som måske er blevet fornyet over tid, men stedet, grunden, egnen, stranden.

Hvor den gamle slægtsgård var stedet, man tog hen, når der skulle ske noget stort i familien, så er det i dag for nogle blevet sommerhuset. Dåb, konfirmation, bryllup og begravelse. Hertil kommer også specialgudstjenester og andagter ved vigtige dage i livet. Den nyeste sommerhuslovgivning, som betyder, at man som pensionist kan benytte sit sommerhus som fast bolig allerede et år efter køb, kommer til at betyde endnu flere fastboende i sommerhusene. Herved får hele familien en tilknytning. Og bliver sommerhusområdet den nye hjemegn, dvs. holder man ikke kontakten til der, hvor man boede før, så betyder det også, at man selvfølgelig vil begraves i det sogn, hvor sommerhuset ligger. Der er så grundlagt en ny slægtsgård. I disse år er der befolkningstilvækst i sommerhusområder fortæller Danmarks Statistik.

Tidligere var opfattelsen, at ferie skulle være wellness for kroppen. I dag taler man mere om, at ferie skal være selfness. Jeg foretager en fysisk rejse, hvor jeg så rejser ind i mig selv. Eller som det udtrykkes et sted: at rejse til det fjerne for at finde det hjemlige. Tidligere var troen det, som gav hele livet mening. I dag fylder arbejde, fritidsinteresser og børn/familie hele livet. De store spørgsmål om liv og død – mening og meningsløshed – kan dukke op, når man rejser ind i sig selv. Når man har ferie, er der tid.

Søgen efter ro, søgen efter tro eller søgen efter spiritualitet kan betyde samtaler og sjælesorg, fordi der lige var noget, som pressede sig på. Men det kan også blive helt konkret. Mennesker søger ind i kirkens rum i hverdage efter ro og eftertanke. Der bliver tændt lys. Nogle kirker uddeler tusindvis af små kort påtrykt vise ord. På vestkysten er der om sommeren tyske feriepræster, Urlaubsseelsorger. Nogle af disse holder på frikirkelig vis andagter og meditationer på stranden eller i klitterne. Her deltager tydeligvis mennesker, der vel kaldes for åndeligt søgende, og som ikke finder sig hjemme i en rituel gudstjeneste hverken på dansk eller tysk.

Sommerhuskirken som ret

Sommerhuskirken er i dag et begreb, ikke bare, fordi det er kirken dér, hvor sommerhuset ligger, men fordi det for nogen er KIRKEN. Det er den kirke, man bruger. Man mener at have ret til kirkelig betjening hvor som helst, når bare man betaler sin kirkeskat.

I lovbekendtgørelserne om medlemskab af folkekirken samt om kirkers bestyrelse og brug beskrives ret og pligt i forbindelse med benyttelse af en kirke og adgang til kirkelig handling i et sogn, hvor man ikke bor. Alle kan gå til gudstjeneste, hvor de vil, men i 2009 blev lovgivningen strammet op. For at få ret til at få foretaget en kirkelig handling ved en kirke, hvor man ikke bor eller har løst sognebånd til, skal man have en særlig tilknytning, som tager udgangspunkt i tidligere bopæl og nære pårørende.

Den særlige tilknytning gav dog i 2011 anledning til et spørgsmål fra Folketingets Kirkeudvalg til kirkeministeren. Kirkeudvalget havde fået henvend-

Henne Kirke. Foto: Thue Raakjær Jensen

delse fra flere borgere om, at kirkelige handlinger var blevet afvist på trods af, at der forelå en særlig tilknytning.

I forlængelse heraf udsendte kirkeministeren et brev til samtlige præster i Folkekirken. Ministeren præciserede, at den særlige tilknytning ikke afhænger af, hvor længe man har boet i et sogn tidligere, og at nære pårørende i sognet eller begravet på kirkegården er forældre, søskende og børn.

Bestemmelserne i lovgivningen fra 2009 er dog ikke udtømmende. Ud over de tre muligheder for ret til kirkelig betjening, tidligere bopæl, familie boende i sognet eller familie begravet på kirkegården, kan sognepræsten ud fra en skønsmæssig vurdering afgøre, at der foreligger en særlig tilknytning, som giver ret til dåb, konfirmation, vielse eller begravelse. Præstens afgørelse kan indklages for biskoppen som sidste instans.

Det er altså præstens skøn, om der foreligger en særlig tilknytning til en kirke, hvis man har sommerhus i sognet, hvis man har holdt ferie i sognet i de sidste mange år, eller om man som gæst fra Tyskland er kommet i sognet siden begyndelsen af 1950'erne. Udenlandske gæster kan ikke have en formel ret, men kan imødekommes, som om de havde.

Lønne Kirke. Foto: Thue Raakjær Jensen

I forlængelse af lovbekendtgørelsen om kirkens brug kan menighedsrådet beslutte, at det skal koste ekstra, hvis folk med særlig tilknytning bruger kirken til kirkelige handlinger.

Det får i sommerhusområder forskelligt udtryk. Et sogn var meget hurtig til efter lovændringen at melde en pris ud på et bryllup i kirken for sommerhusejere. Dåb er gratis understreges det. Det modsatte ville stride mod § 16 i loven. Et andet sogn skriver på sin hjemmeside til evt. kommende brudepar. ...”I skal enten bo her, være født her, have nære slægtninge boende – eller have et sommerhus i området ... Et bryllup i vores kirke er gratis”.

At være der, hvor mennesker er

På mange måder er lovgivningen fra 2009 blevet overhalet. I de sidste år er der kommet et større focus på kirke og turisme. Ribe, Viborg og Aalborg stifter gik i 2018 sammen om at få udarbejdet en sociologisk undersøgelse under overskriften: ”Kirken i Sommerlandet”. Gennem en kvalitativ spørgeundersøgelse afdækkes her turisters og sommerhusejeres oplevelse af og ønske til kirken i sommerlandet.

Benedikte, 3 år. Klar til strandgudstjeneste. Foto: Thue Raakjær Jensen

Det gælder, at folkekirken i ferieområder har ganske særlige forhold, som på mange måder mere ligner storbyens end de kirker, som ellers ligger på landet. Sognene i ferieområder har befolkningstilvækst. De bidrager til samfundsøkonomien gennem aktivt handelsliv samt mange turistmæssige følgejob. Der er en direkte afsmitning på kirkeskatten. Og ret og pligt til betjening bliver totalt udflydende. Sogneforståelse- og grænser er uden betydning for gæster. Man vælger den kirke/præst, som arrangerer noget, som møder gæster midt i det, som giver mening. Når over 90% af alle gæster siger, at de kommer på grund af naturen, så må det være her, kirken er til stede. I storbyen møder kirken mennesker til distorsion. I ferieområder møder kirken mennesker på stranden. Kirken i storbyen og kirken i ferieområder skal arbejde under overskriften: At møde mennesker der, hvor de er.

Det betyder så i sin yderste konsekvens, at kirken ikke spørger efter bopæl, medlemskab, konfession/tro eller sprog. Det er en ny måde at se kirken på. Og folkekirkebegrebet er nødt til at blive nyfortolket. Godt udtrykt i den

undersøgelse som Københavns Universitet udgav i 2015. Her var spørgsmålet ikke: Hvad forventer Folkekirken af sine medlemmer, men derimod: Hvad forventer folket af kirken. Heri hedder det bl.a. ”Tilknytningen til kirken afgøres af brug, først og fremmest i forbindelse med livets højdepunkter, men også som ramme om familiens aktiviteter i øvrigt. Den konkrete kirke er kun vigtig i det omfang, den har været vigtig i mit liv”.

Sommerhuskirken som den nye folkekirke

Sommerhuskirken er folkekirke for den befolkning, som er der – de, der bor der permanent og de, der er der lige nu. Den er et tilvalg, fordi den er der, hvor mennesker er. Den spørger ikke om medlemskab, men giver muligheden for at finde sig selv eller noget større. Den hjælper i livets nøglepunkter med kirkelige handlinger eller tilbyder et punktuel fællesskab mellem præ- og postludium. Sommerhuskirken som folkekirke er et helt nyt syn på kirke i vores sammenhæng. Vi siger folkekirke om vores kirke, men reelt er der jo lovgivet om en medlemskirke, hvad angår ret, pligt og finansiering. I bedste eller værste fald afhænger tilknytningen/betjeningen af præstens skøn.

At være kirke der, hvor mennesker er, betyder, at man er nødt til at tænke langt ud over vores normale forståelse af folkekirke. Kirke her skal forstås i universel forstand. Kirken, som rækker over alle grænser. Det som en ældre tysk kvinde gav udtryk for efter en tosproget gudstjeneste: ”hvor var det fantastisk at synge og bede Fadervor sammen på hvert vort modersmål”.

Litteratur

LBK 622 af 19/06 2012 og LBK 330 af 29/03/2014
Kirkeministeriet. Brev til præster. Dok. 72948/11

KU: *Hvad forventer folket af kirken.* 2015

LIVET ER EN REJSE eller AT REJSE ER AT LEVE. Rapport om Kirke og turisme. 2019

Lad kirken lægge hus til

Af Anna Mette Exner, arkitekt, maa.

Atmosfæren i en middelalderkirke taler til krop og sjæl i en grad, som ingen anden arkitektur i dagens Danmark gør. Vores landsbykirker har særlige kvaliteter – lokal historie og skønhed – som rækker langt ud over det nødvendige, og de kan bruges til mere og andet end gudstjenester. Men livet på landet er udfordret, og folkekirken har hårdt brug for succeshistorier, som kan anvise veje for fremtiden.

Ny forskning har vist, at der på landet findes flere små enklaver med resourcestærke mennesker, end hidtil antaget. En vej kunne være at folkekirke og civilsamfund nogle af disse steder for alvor slår sig sammen med det formål at eksperimentere med at udvide brugen af kirken og styrke fællesskabet, så flere får glæde af de vidunderlige bygninger.

Er dele-kirken en fremtidsmulighed?

Menighedsrådet har stafetten

Ikke nok med faldende medlemstal i folkekirken og tomme kirker på landet. Vi hører også hele tiden den negative historie om 'udkantsdanmark'. Yderområderne affolkes, og sammenholdet i landsbyerne er truet. Men i dag, mens lokale foreninger og institutioner jævnligt går sammen og slås for at holde liv i landsbyens forsamlingshuse og institutioner, står kirken ofte udenfor fællesskabet og kæmper sin egen isolerede kamp for overlevelse.

Mange kirker ligger centralt placeret i landsbyerne som en smuk og naturlig forlængelse af det offentlige byrum. Kirkegård og kirkerum vil kunne blive et fantastisk aktiv for lokalbefolkningen igen. Her landsbyen Framlev ved Aarhus. Foto: Anna Mette Exner

Gennem undersøgelsen 'Man samarbejder da på landet!'¹ fra 2015 påviser teolog Marie Hedegaard Thomsen imidlertid, at kirken stadig har betydning på landet. Samtidig bliver det dog klart, at den forpasser muligheder for at genvinde tidligere tiders status som indflydelsesrig aktør i lokalområdet. Undersøgelsen viser, at befolkningen på landet generelt er positiv overfor kirken – men samtidig afventende. Initiativet til samarbejde mellem kirke og civilsamfund skal komme fra kirken, hvis der skal ske noget. Ifølge undersøgelsen bør kirken derfor beskæftige sig med andet end højmesse og kirkelige handlinger, i højere grad integrere sig i lokalsamfundet og bidrage til fællesskabet.

Indtil for relativt nylig var kirken en stærk netværksbåren institution, hvor lokalsamfund og kirke var tæt forbundne og udviklede sig side ved side. De afspejlede hinanden, og kirkebygningerne blev rask væk ombygget, så de svarede til samtidens skik og brug, uden hensyn til det begreb vi nu om

1 Marie Hedegaard Thomsen: *Man samarbejder da på landet!* Bidrag til værkstedsrapporten Forskellige vilkår for folkekirken på landet. Landsforeningen af Menighedsråd, 2015.

stunder kalder 'bevaringsværdi'. I dag kunne vi ikke drømme om at bygge om på kirkerne på denne brutale måde. Men det kan forekomme menighedsrådene tungt at udvikle livet i kirken, når de fysiske rammer i den grad ikke står til at ændre. Blandt arkitekter taler vi ofte om vigtigheden af, at den arkitektoniske kulturarv overleveres i brug fra slægtled til slægtled. Vi kalder det 'levende kulturarv'. Men er kirkebygningen på landet så ved at dø?

Sanselighed og langtidsholdbar arkitektur

Når jeg efter en lang køretur fra Aarhus ad E45, efterfulgt af snørklede biveje gennem landet, drejer ind foran kirkediget ved en af vore mange ensomt beliggende middelalderkirker, slukker motoren og stiger ud, bliver jeg derfor igen og igen overrasket – nærmest paf. Luften, duften og stilheden slår mig. Jeg fortsætter ind i kirken og rammes af køligheden, lyset og rummet, som min mindste lyd fylder og tegner i et ekko. Og så åbner kirken sig ellers op for mig med sin skønhed og historie. Det er stærkt – hver gang!

Den lille lokale kirke er opført og ombygget af landsbyens familier i lige linje op gennem århundreder, og er samtidig en del af en global kirkelig bevægelse. Materialerne er hentet direkte op af jorden og forarbejdet af hænder til skønhed og kunst. Bygningen har gennemlevet byggetekniske, kunstneriske og trosmæssige udviklinger og overlevet skiftende samfundsordener, krige og almindeligt slid og forfald. Som en levende organisme har den konstant været under forandring, og i dag ligger det levede liv lag på lag som autentiske spor. Her er tale om en udpræget fleksibel og langtidsholdbar bygningstypologi, der uafbrudt gennem tiden har formået at fastholde kernefunktionen som kristen kirke.

Ingen, der befinder sig i en middelalderkirke, er i tvivl om at de er i et hus med historie. Kroppens sanser aflæser det hurtigere, end hjernen når at tænke tankerne. Atmosfæren er et overflødigshorn af skønhed, sanserindtryk og fortællinger, og mange oplever en intens stemning af nærvær i tid og sted. Vi har brug for den slags miljøer. De rodfæster os og er en del af vores oprindelse. Det er derfor, vi elsker gamle huse. De har sjæl, som vi siger. Oplevelsen af den arkitektoniske kulturarv står i skarp kontrast til

Menighedsrådet har ikke fået lov at ændre på det smukke historiske inventar i Framlev Kirke.
Foto: Anna Mette Exner

den moderne, digitale og løsrevne tilværelse, mange af os dagligt tilbringer i nye, sterile bymiljøer, hvor sanserne sover, og vi døjer med stress, depressioner, og manglende bevægelse og frisk luft.

Den finske arkitekt Juhani Pallasmaa² har formuleret det således: 'I mindeværdige arkitekturoplevelser flyder rum, stof og tid sammen til én enkelt dimension, til en grundlæggende substans af væren, som gennemtrænger vores bevidsthed. Vi identificerer os med det givne rum, det specielle sted, dette særlige nu, og disse dimensioner bliver bestanddele af selve vores eksistens. Arkitekturen er kunsten at forene os selv med verden, og denne formidling finder sted gennem sanserne.'

Guds eller folkets hus – eller både og?

Ikke alle kirker på landet er bevaringsværdige og fra middelalderen, og i det hele taget er udviklingspotentialet meget forskelligt fra sted til sted. Bygningerne ligger nu engang, hvor de ligger – uafhængigt af eventuel landsbydød og nye bosætningsmønstre. Generelt er livet i landsbyerne truet. Men enhver strøm har en modstrøm. Og der bor stadig mennesker, for hvem det er et aktivt tilvalg at bo på landet. Ny forskning fra Aalborg Universitet³ viser, at der faktisk findes rigtig mange små enklaver i de områder, vi normalt kalder Udkantsdanmark, hvor højtuddannede og højtlønnede bosætter sig. Det drejer sig bl.a. om den jyske vestkyst, Sønderjylland og store dele af Lolland-Falster. Også øklandsbyer går foran med ambitiøse mål for klima og deleøkonomi, og kunstnere og fritænkere flytter ud af storbyerne for at skabe bedre liv i landlige omgivelser⁴. Det er ikke bare naturen, men også gode forhold for familier, stærke fællesskaber og lokale ildsjæle, der trækker.

2 Juhani Pallasmaa: *The Eyes of the Skin – Architecture and the Senses*. John Wiley & Sons, 2005.

3 Aalborg Universitet og Rolf Lyneborg Lund: *diverse pressemeddelelser, internet- og avisartikler om Ny digital forskning i sociale fællesskaber og bosætning*, 2018.

4 *FUTURIBLERNE*. Tidsskrift om samfundsforhold november 2016. Tema: Fremtidens landsbyer I. Selskabet for Fremtidforskning, 2016.

Der findes altså steder, hvor der er menneskelige ressourcer. Mon ikke der nogle af disse steder også kunne være basis for udvikling og øget samarbejde mellem kirke og lokalmiljø? Hvor kirken har mulighed for at genoprette noget af den tabte indflydelse og blive et bredere kulturelt rådighedsrum for både kirkelige og ikke-kirkelige aktiviteter. Med landsbykirkerne som ramme kunne der være potentiale for at etablere nogle fantastiske menighedskirkehuse, eller dele-kirker. Hvis stift og provsti bakker op, og – ikke mindst – hvis menighedsrådene har viljen til det. Kirken ligger ofte smukt i landsbyen. Et kirkerum indrettet som byens nye multianvendelige kirke- og forsamlingshus, ville kunne blive en yderst velegnet og værdig ramme for fremtidigt fællesskab og fordybelse. Som kulmination på en sammenhængende vandring gennem landsbyen kunne kirkerummet stå åbent og fungere som en smuk offentlig indendørs dagligstue for alle – ligesom et bibliotek.

For mig er det ikke afgørende, hvem der er medlem af folkekirken eller hvem der rent juridisk ejer kirkerne. I mine øjne er de vores fælles arv. Der findes stort set ikke et lokalsamfund uden en kirke. Kirkerne er stedsspecifikke og identitetsskabende kendetegn, spredt smukt ud i bondelandet. De er opført af vores forfædre – mennesker for hvem det at komme i kirken var en naturlig og integreret del af hverdagen. Kirkerne er altså en del af vores danskhed, og majoriteten af befolkningen, uanset forhold til tro, vil trods alt nødtigt undvære dem.

Det tavse flertal er kulturkristne, som bruger kirken til de ritualer, der traditionelt hører sig til – dåb, konfirmation, begravelse. Og ved bryllupper og julegudstjenesten er den et tilvalg, som mange ikke vil undvære, selvom de ikke kalder sig troende. Kirken eksisterer stadig for dem, selvom de kun kommer der sjældent. Men mange danskere stiller spørgsmålstejn ved det rimelige i, at samfundet skal betale for vedligehold af bygninger, som bruges så lidt. Man kan også vende spørgsmålet om: Når folket netop betaler for vedligeholdelsen af kirkerne, skulle man så ikke involvere dem og sørge for, at langt flere får glæde af bygningerne?

Jeg ville ønske, at civilsamfund og kirke ville slå sig sammen i kampen for overlevelse på landet. Tænk hvis menighedsrådet gik foran, bød folket ind,

Menighedsrådet ved Udby Kirke, nær Middelfart, ønsker i forbindelse med en renovering at fjerne nogle bænke i tårnrummet, og etablere et lille opholdsrum, så der bliver plads til kirkekaffe, gymnastik mv. Bænkene, som er under 100 år gamle og ikke udpræget bevaringsværdige, kan eventuelt genbruges til bænke og vægpaneler langs ydervæggene. Foto: Anna Mette Exner

kvit og frit lagde kirkebygningerne på bordet til brug for nye fællesskaber. Tænk hvis de tilbød civilsamfundet medfinansiering, medindflydelse og medejerskab. Afgav monopolet på kirkebygningerne og inviterede til åben samtale. Gik i symbiose med byens øvrige ildsjæle og igen påtog sig den tabte rolle som folkeligt samlingspunkt. Men det er en udfordrende opgave at løfte, og det kræver mod og ledelsestalent af det siddende menighedsråd.

Kulturarv på godt og ondt

Ét er om menighedsrådet og borgerne vil samarbejde om at bruge kirken. En anden udfordring er det historiske inventar. Kirkerum, hvor inventaret fylder gulvet ud med høje bænke og kun efterlader en smal midtergang, kan være svære at bruge på nye måder. Man sidder på række og ser mest hinandens rygge. Høje bänkerygge, gavle og låger adskiller kirkegængerne fra hinanden. Men nye former for gudstjenester og aktiviteter stiller anderle-

des krav til kirkens rum. Her er et par eksempler på hvordan indretningen er udfordret.

Til gudstjenester og større forsamlinger, der fylder hele kirken, kan der være brug for at skabe fællesskab og samhørighed ved at deltagerne vender sig mere med front mod hinanden eller sidder halvcirkulært, så de kan se hinandens ansigter og kroppe. Ved aktiviteter, hvor deltagerne står op, interagerer med hinanden eller bevæger sig til musik, er der brug for mere gulvplads. Det samme gælder eksempelvis ved arrangementer for børn, filmvisning og udstillinger, hvor der kan opstå behov for fleksibel møblering, scenefaciliteter, særligt udsyn etc.

Til små forsamlinger, andagter og meditationer, eller begravelser med et lille følge, kan der være brug for at etablere et mindre og mere intimt rum inde i det store kirkerum. Det lille rum – 'lillekirken' – kan etableres ved at et udvalgt sted i kirken fremhæves med særlig indretning, stemningsfuld belysning og musikinstrumenter, mens det øvrige kirkerum ligger stille og neutralt hen.

Ikke alle kirker er egnede, og man må tage udgangspunkt i de kvaliteter kirken nu engang har. Hvis der er tale om nyere inventar, kan der eventuelt fjernes bænke. Mere radikale tiltag afhænger af den enkelte kirke. Nogle steder kan man arbejde med reversible skillevægge, glaspartier, tekstiler eller andre mere eller mindre fleksible rumdelere. Måske kan der etableres isolerede eller opvarmede rum inde i det store kirkerum, uden man ødelægger de antikvariske værdier.

Dem, der tør ændre udviklingen, bliver dem, der gør det

Mit ærinde er ikke at ændre på kirkerne. Nej, jeg ønsker, at de dejlige huse kommer flere mennesker til gode. Jeg taler heller ikke om, at kirkerne partout skal fyldes med ikke-kirkelige aktiviteter. Jeg opfordrer til, at nogle kirker – dér hvor ønsket, potentialet og de menneskelige ressourcer virkelig befinder sig – går linen ud og eksperimenterer med anvendelsen af de gamle kirker. Vi har brug for at nogen i folkekirken går foran og viser os

andre, at der findes alternative måder at være kirke på landet. Jeg tror på at kirken kan blive relevant for flere, og sammenholdet kan styrkes.

Der er nogen der siger, at det er dem, der tør ændre udviklingen, som bliver dem, der kommer til at gøre det.

Lad nu kirken lægge sit hus til.

Fremtiden for landsbyernes middelalderkirker

Af Maj Dalsgaard, arkitekt/ph.d.stud.

Landsbykirkernes udfordringer i nutidens Danmark

Fraflytning fra landområderne, faldende medlemstal og ændrede måder at praktisere tro rejser i nutiden spørgsmålet om, hvordan fremtidsmulighederne ser ud for vores mange middelalderlige landsbykirker. Landsbykirkerne er bygget i en tid, hvor langt størstedelen af befolkningen boede på landet og mobiliteten var lav, hvilket gjorde det vigtigt, at den lokale kirke var indenfor en nær geografisk rækkevidde. I dag er mobiliteten høj, og den procentvise fordeling af befolkningen i land og by er mere eller mindre blevet vendt på hovedet. Samtidig har der igennem det seneste århundrede været en udvikling i danskernes tro, som naturligvis også influerer på graden af aktivitet i vores ca. 2400 danske kirker.

Dette betyder ikke entydigt, at kirken bruges mindre. Undersøgelser af dåbstal, konfirmation og fremmødte i kirken viser, at danskerne nu flere steder bruger kirken hyppigere end i de seneste år. Den samlede udvikling gav dog anledning til, at der i 2013 udkom en rapport fra Kirkeministeriet, som behandlede den udfordring, at vi i fremtiden måske ikke vil kunne retfærdiggøre at bevare samtlige kirker under de forudsætninger, der er tilfældet i dag¹. Det vil af strukturelle og økonomiske årsager være nødvendigt at tage kirkernes ejerskab og brug op til revision.

---

¹ Rapport fra arbejdsgruppen om folkekirkens kirker, der helt eller delvis tages ud af brug, Ministeriet for Ligestilling og Kirke, april 2013

At en del af kirkerne i fremtiden ikke længere vil blive anvendt i det omfang, de tidligere gjorde, kan synes som et tab og en udfordring. Men måske er det muligt i stedet at se situationen som et potentiale for de landsby-samfund, hvor ikke kun kirken lider under faldende indbyggertal, men hvor også mange andre essentielle funktioner og samlingspunkter er forsvundet. Kunne nogle af vores kirker gennem transformationer aktiveres som ressourcer i de mindre samfund? Og hvordan kan dette ske? Det er de spørgsmål, jeg i det følgende vil diskutere.

Transformation som begreb

Ordet 'transformere' kommer af de latinske ord *trans* (hen over) og *forma* (forme, skabe), altså at genskabe, omdanne eller ændre noget. Implicit i ordet ligger der en bevægelse – en udvikling fra ét til noget andet.

Når jeg i det følgende anvender begrebet 'transformation', indebærer det dermed en udvikling fra én tilstand til noget andet. En bevægelse fra det, en kirke er i dag, til potentielt noget andet i fremtiden. Transformationen kan indebære såvel en fysisk, arkitektonisk omdannelse, som en funktionel, brugsmæssig omdannelse af kirken.

Hvad er en kirke?

Ordet 'kirke' dækker i dag både over en samfundsinstitution og en bygningstype. Når jeg omtaler 'kirken', er det ikke kirken som institution, jeg adresserer, men derimod alene kirken som bygning.

Dette sammenfald af ord og betydning giver ofte anledning til forvirring og uklarhed, når man taler med hinanden om 'kirken'. Og er kirkebygningen egentlig stadig 'kirke', hvis den ikke længere funktionelt anvendes som sådan? Eller hvordan skal vi i den situation, hvor kirken ikke længere fungerer som kirke i funktion, omtale kirken som bygning?

Jeg vælger her, uanset funktionen, at omtale bygningen 'kirkebygningen', eller slet og ret 'kirken'. Dog underforstået, at det *alene* er kirken som bygning, jeg adresserer, og ingenlunde kirken som institution. At transformere kirken som institution ligger langt uden for mine kompetencer som arki-

tekt, og om der er et behov herfor, kan jeg heller ikke afgøre. Men at der er et presserende behov for at diskutere udfordringerne og potentialerne i en eventuel fremtidig transformation – funktionel og/eller arkitektonisk – af kirkebygningerne, står klart. Og det er netop det, jeg vil gøre her.

Spørgsmålet om funktionstransformation af vores kirkebygninger udspringer af den nutidige demografiske og religiøse situation. Men for at forstå bygningernes væsen og fremtidige potentialer er det nødvendigt også at kigge bagud på fortidens udvikling og tilgang til kirkernes anvendelse. Derfor er artiklen struktureret gennem tiderne fortid, nutid og fremtid.

Fortid

For at få begreb om den betydning, kirkerne har i dag, og de mulige scenarier kirken som bygning kan stå overfor i fremtiden, er det væsentligt at forstå den udviklingshistorie, der har skabt kirkebygningerne. Den situation, middelalderkirkerne befinder sig i i dag, er et resultat af en næsten 1000-årig udvikling. Udviklingen, som omfatter såvel samfundsmæssige, trosmæssige som bygningsmæssige faktorer, materialiserer sig i kirkerne, som på denne vis står som enestående eksponenter for Danmarks udvikling fra vikingetidens slutning og frem til i dag (fig. 1).

Kirkernes historie er kompleks, og samtidig med at en stor del af kirkerne i dag fremstår som skåret over samme læst, er hver en dansk landsbykirke samtidig helt unik og et produkt af blandt andet lokale materialer, demografisk udvikling og økonomiske forhold gennem tiden på det specifikke sted.

Den historie, der har bragt kirkerne frem til den form, de har i dag, er kompleks. Det er svært at redegøre detaljeret for udviklingen, da størstedelen af kirkernes arkivalier gik tabt med reformationen, og dokumentationen for kirkernes første århundreder derfor er fraværende. Det er et faktum, som betyder, at kirkerne selv er vores eneste kilde til viden om dem. Alligevel kan der dog tegnes et relativt overordnet billede af den udvikling, som har bragt os frem til de kirker, vi i dag har i vores varetægt.

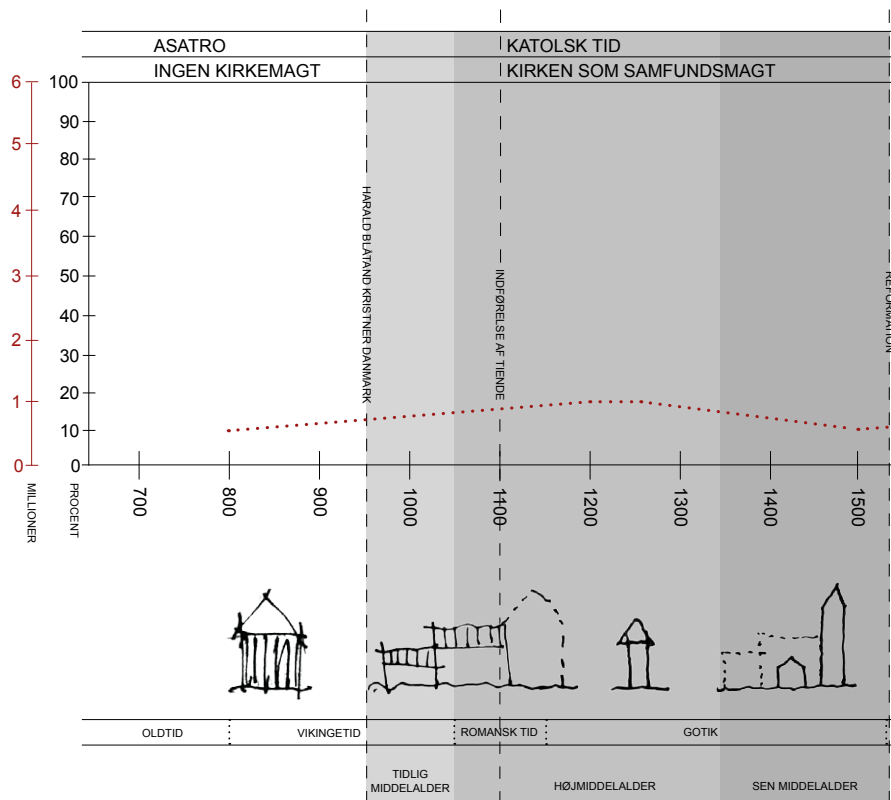
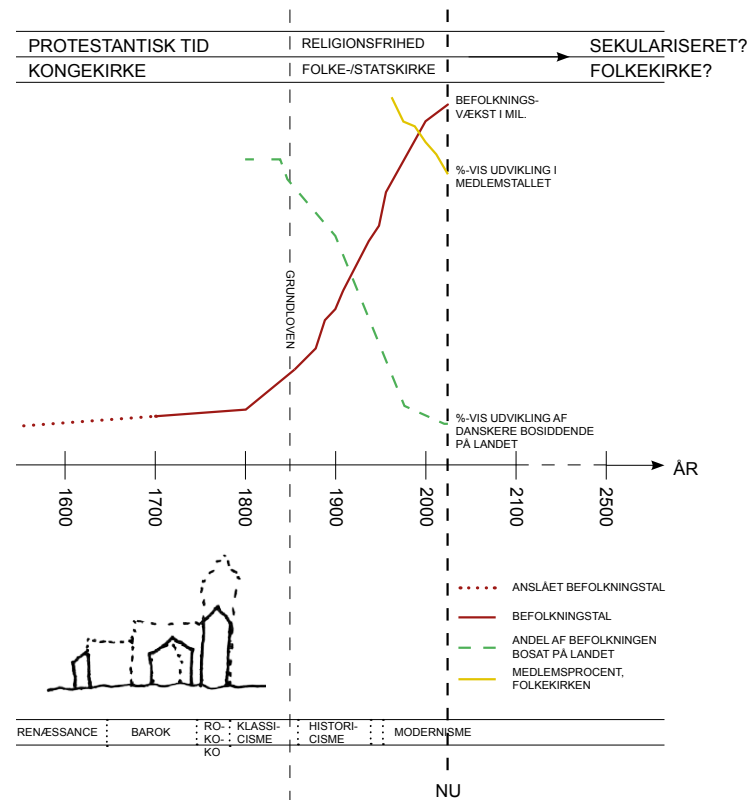

Fig. 1. Tidslinje, Maj Bjerre Dalsgaard. Tidslinjen anskueliggør samfundsmæssige, arkitektoniske og demografiske udviklingslag, som alle har influeret på kirkebygningens udvikling gennem tiden. Dette skaber overblik over den historiske udvikling, og kan give en indikation af den fortsatte udvikling.

Da kristendommen i løbet af 800-tallet kom til Danmark med vikingerne, og de første kirker blev bygget, var det i form af enkle trækirker. Der er i dag ingen bevarede trækirker i Danmark, men der findes jævnligt spor efter tidlige kirker i forbindelse med arbejder i jorden under eksisterende kirker. Trækirkerne formodes at have været ganske enkle og af varierende, men dog ofte beskeden, størrelse.

Omkring år 960 erklærede Harald Blåtand Danmark kristent og konsoliderede dermed den kristne tro i Danmark. I takt med konsolideringen af kristendommen og udviklingen i den historiske byggeteknik, begyndte

stenkirkerne i løbet af det 11. århundrede at afløse trækirkerne. De tidlige romanske landsbykirker bestod oftest blot af skib og kor bygget i lokale materialer – det være sig granitkvadre, kampesten eller frådsten. Lofterne var flade trælofter, og vinduerne små og rundbuede. I denne tid var kirken ikke indrettet, som vi kender det i dag, med faste bænke rettet mod koret, men havde i mange tilfælde murede bænke langs ydermurene og flere altre, som den katolske liturgi fordrer det.

Selvom den katolske kirke var styret af samfundets magthavere, tjente kirken i landsbyerne i historisk tid også som et fællesskabets rum og blev iføl-

ge kilder anvendt til flere funktioner. Blandt andet var kirkerummet et sted, hvor der blev overleveret beskeder, oplagret korn, mæglet og løst konflikter og i et vist omfang bedrevet undervisning.

Hvor der var rigdom og ressourcer, blev der gennem tiden rask væk revet ned, bygget om og bygget til. Der menes at være revet 400 – og muligvis langt flere – kirker ned i løbet af middelalderen. Mens nogle kirker forsvandt, blev andre langsomt udviklet i takt med ændringer i idealer, behov og de byggetekniske muligheder. I løbet af anden halvdel af 1100-tallet blev teglsten et mere og mere anvendt materiale, hvilket satte sit præg på tilbygninger og reparationer. Brugen af tegl gav mulighed for en anden grad af arkitektonisk detaljering end de hidtil anvendte naturstene.

Med gotikkens indtog i Danmark kom også ændringer i kirkernes bygninger. Hvor man i romansk tid havde set relativt få, lave, robuste kirketårne, blev der i gotikken føjet slanke, himmelstræbende tårne til mange kirker.

De nye teknikker og tendenser betød også for mange kirkers vedkommende en ændring af vinduerne fra de få, små, rundbuede, romanske vinduer til flere, større, spidsbuede vinduer, der talte sproget om en lysere tid. Flere steder blev også de flade trælofter udskiftet med murede hvælvinger.

Reformationen ændrede kirkens position i samfundet. Overgangen til protestantismen medførte også ændringer i kirkens indretning. Der kom bænke ind i kirkeskibet, og opmærksomheden blev rettet mod det solitære alter i koret, som vi kender det i dag. Man tilpassede fortsat kirkens bygninger til de strømninger og behov, der opstod i det omgivende samfund. Bygningen vedblev dermed at være aktuel og relevant. Således blev kirker stadig bygget om, der blev bygget til, og kirker blev også fortsat revet ned, når en egn blev forladt, eller en lille kirke måtte vige for en større på grund af en positiv befolkningsudvikling.

Op til omkring 1900-tallet så man stadig en relativ fri tilgang til at tilpasse middelalderkirkerne de skiftende behov og tendenser i tiden. Så sent som 1905-06 rev man to danske middelalderkirker, Bjerreby og Holstebro kirker, ned, da menighederne havde vokset sig for store til kirkerummet. Fra

omkring 1900 tiltog vores historiske interesse, og en langt mere bevarende tilgang har siden været dominerende.

I de seneste 100 år er der kun blevet foretaget meget få ændringer og tilføjelser til kirkerne. Samtidig er der i den samme periode sket en voldsom udvikling på alle andre samfundsparemetre, hvilket har skabt en kløft imellem det liv, vi lever, og de historiske bygninger, kirkerne er. Spørgsmålet er derfor, hvordan bygningerne fortsat forbliver relevante i fremtiden.

Nutid

Nutidens udfordring

Mange af de landbeliggende sogne, hvor vi finder de middelalderlige kirker, har de seneste årtier lidt under fraflytning og centraliseringer. De lokale funktioner og ressourcer er gradvist forsvundet fra landsbyerne. Det gælder såvel de sociale samlingssteder, offentlige institutioner og skoler som handel, posthuse og så videre. Tilbage er små samfund, som ikke har mange åbenlyse ressourcer at byde på for den tilbageværende – endsige tilflyttende – lokalbefolkning. Mange af landsbyerne er altså udtjente. Men fælles for dem er, at de næsten alle har en smuk, middelalderlig landsbykirke på en fremtrædende geografisk placering i byen.

Kirken udgør en stor ressource. Den er byens ældste hus. Og den er byens smukkeste hus. Den rummer en atmosfære, en akustik og en rumlighed, som ingen andre rum i landsbyen gør. I stedet for også at dreje nøglen om på dette hus, må det være muligt at udnytte den unikke ressource, den udgør, som et aktiv i de små samfund.

Jeg har gennem det seneste år udført kvalitative interviews og samtaler med borgere i landsognene, og der tegner sig et klart billede af, at kirkebygningerne stadig indtager en særlig og betydningsfuld rolle for befolkningen. Dette gælder 'vores egen' lokale sognekirke, der for mange står som et helt særligt sted, vi er knyttet til og har veneration for. Men det gælder også for det store antal kirker i landskabet, der for mange har en rolle både som et konkret visuelt pejlemærke og som et kulturelt symbol, der forankrer os

i vores fælles udviklingshistorie. Sidstnævnte bevirker, at selv borgere, som ikke er hyppige brugere af kirken – eller som måske end ikke er medlem af folkekirken – stadig kan føle stærkt for bevaringen af kirkerne.

Kirken, et særligt hus – også i nutiden

For kirken er et særligt hus. I landsbyen adskiller det sig fra den øvrige bebyggelse på mange punkter. Først og fremmest er kirken med sin solitære placering inden for de omgivende diger altid fremhævet som et særligt sted i landsbyen. Med sin skala markerer kirken sig ofte – dog ikke altid – i forhold til de omgivende huses mere beskedne størrelse. Kirken har altid været et hus, som skulle rumme og samle den lokale befolkning. Men ud over det rent praktiske aspekt i at skulle rumme mange mennesker, var kirken også et hus, som skulle udtrykke magt, autoritet og respekten for Gud, hvilket stillede sine krav til bygningens fremtræden. Derfor repræsenterer bygningen også i sit materiale og udførelse det ypperste, som lokalsamfundet i middelalderen og gennem tiden har kunnet præstere.

Kirkens indre udgør også et helt særligt rum, der med sine proportioner, indretning, retningsbestemthed og akustik er markant anderledes end de rum, vi opholder os i i hverdagen. De ujævne, kalkede vægge, de tilhuggede loftbjælker – ja, det gennemgående træk, at alle overflader er tillavet af menneskehænder gennem tiden – gør, at vi, når vi bevæger os ind i kirkerummet, bliver indskrevet i en mangehundredårig historie. Rummet virker som et historisk bindeled, der opløser tid og sted. Men det forankrer samtidig os alle i en almengyldig historie og sammenhæng.

Denne karakteristik er naturligvis en generalisering, for når jeg i denne sammenhæng taler om 'kirken', omfatter det omkring 1700 middelalderkirkebygninger. Men når det kommer til middelalderkirkerne, kan man faktisk godt generalisere et langt stykke hen ad vejen. Bygningsmassen er imponerende typologisk homogen. Med kor, skib og tårn som de mest fremtrædende bygningselementer er bygningen nærmest ikonisk, og den overordnede karakteristik enslydende.

Samtidig er hver enkelt kirke helt unik. De forskellige tilbygninger, det være sig våbenhuse, kapeller, sakristier eller andre knopskydninger, giver hver kirke sin helt egen skikkelse. Hertil kommer det egnslokale præg, som tillader os at aflæse forskelligheder i materialer, indretning, ændringer og tilpasninger gennem tiden.

Vi har i de seneste år set en bevægelse mod en større åbenhed overfor kirkernes fremtidige rolle. Frasalget og funktionstransformationen af seks københavnske bykirker i 2013 viser, at der er mulighed for at gentænke brugen af kirkerne.

Der er dog andre udfordringer, som gør sig gældende på landet end i byerne. Bykirkerne indtager ikke den samme hierarkiske position i bebyggelsen, som landkirkerne gør. De er dermed mindre følsomme at bearbejde eller tage ud af brug. Desuden er tilknytningen til den lokale kirke ikke er så stærk som på landet, hvor kirken er så markant i bybilledet og landskabet. Oftest er de heller ikke omgivet af kirkegårde, som landkirkerne er. Og netop kirkegården gør naturligvis landkirkerne til et særligt følsomt sted at bearbejde.

Der er også en åbenlys udfordring i hvor mange mennesker, der har mulighed for at benytte de landligt beliggende kirker, da de jo netop ligger i små samfund, hvor befolkningstallet er dalende. Disse aspekter er alle væsentlige at tage i betragtning, når transformation af landkirkerne er på dagsordenen.

Fremtid

Kirkens fremtidige transformationspotentiale

Hvis vi igen ser på ordet 'transformation', lader det til at være en meget dækkende term for den proces, kirkebygningerne har gennemgået og er blevet skabt af frem til i dag. Gennem stort set hele historien har kirkerne været i denne løbende udvikling og tilpasning – transformation – til det samfund, de behov og de idealer, de har været en del af. Dog er denne løbende transformation stagneret det seneste århundrede, hvilket bevirker,

at kirkerne ikke længere føles som samtidsbygninger, vi kan indtage og arbejde, men i langt højere grad som urørlige monumenter.

I dag er flere landsbykirker allerede i en situation, hvor de ikke er i jævnlig brug. Den løsning, der hidtil er blevet grebet til, er at skrue ned for brugen af dem. At gøre kirken til lejlighedskirke. Denne løsning har ikke de store følelsesmæssige eller bygningsmæssige implikationer, da det ikke fordrer nogle fysiske ændringer, og kirken stadig er i brug. Dog er det en passiv løsning som- i stedet for at udnytte kirken som en ressource i landsbyen- lægger kirken øde og gør den til endnu et funktionsløst sted i de landsbyer, som i mange tilfælde også har mistet andre samlende funktioner i de foregående årtier.

Når vi står i denne brydningstid, hvor mange forhold gør det nødvendigt at tage stilling til kirkernes fremtid, er det af stor betydning at finde overblik over det mulighedsfelt, vi har at agere indenfor. Udviklingen kan spænde over mange forskellige grader af transformation, som i nogle tilfælde kan anskues som en lukning af kirken og den traditionelle brug af den, men i andre som en åbning af den eksisterende kirke med et tillæg af andre mere eller mindre permanente funktioner. Altså fra den aktuelle situation mod en afvikling – eller mod en udvikling (fig. 2). Fælles for alle løsninger er,

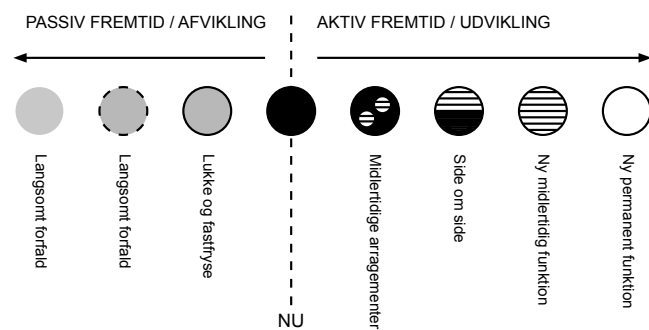

Fig. 2. Udviklingsdiagram, Maj Bjerre Dalsgaard. Diagrammet redegør på en forenklet og skematisk måde for det potentielle spænd af muligheder, der er for kirkernes fremtid. Fra den nuværende situation, er der både muligheder, som ligger i et passivt og afviklende felt, og muligheder som ligger i et aktivt, udviklende felt. Yderpolerne i skalaen er i den ene ende nedrivning, og i den anden ende fuld transformation af kirkebygningen til en anden funktion.

at de, uanset om de er mere eller mindre passive eller aktive, altid vil have konsekvenser for bygningen og dens omgivelser.

Passiv fremtid

Både i dansk og udenlandsk sammenhæng er der historisk set fortilfælde for forskellige løsninger indenfor det mulighedsfelt som arbejder mod en afvikling af kirkebygningen. Den mest ekstreme af disse er simpelthen at tage konsekvensen af, at kirken ikke længere er relevant i sin kontekst og rive den ned. Som tidligere nævnt blev der senest nedrevet middelalderkirker i Danmark i 1905-06 af brugsmæssige årsager, og i perioden 2008-2015 blev Mårup Kirke ved Rubjerg Knude nedtaget på grund af truende naturforhold (fig. 3-4).

Eksemplet Mårup Kirke viste, at det at rive en kirke ned kan give værdifulde informationer om både flora, fauna, arbejds- og leveforhold i de lokale samfund gennem middelalderen og anskueliggør, at nedrivning af kirker i vores tid kan bidrage til unik viden om middelalderen². Ydermere viste det, at nedrivningen af en kirke kan skabe stor opmærksomhed, aktivitet og sammenhængskraft i et lille lokalsamfund. Det er dog næppe realistisk at forestille sig, at nedrivning af kirker vil blive gængs praksis igen, da det vil medføre et stort kulturhistorisk værditab.

Der findes dog også mindre drastiske muligheder indenfor denne ende af skalaen. Man kan tage kirken ud af brug, låse døren og lade den stå ubrugt hen, men vedligeholdt og tæt på tag og fag. Dette er en løsning, der blandt andet ses anvendt i Storbritannien. På denne måde bevares kirken som pejlemærke i landskabet, som landemærke og vartegn. Men passiv og ude af brug.

Man kan også lade kirken stå og forfalde til romantisk ruinøsitet, som der findes mange udenlandske fortilfælde af. Der findes også enkelte danske

2. Rapport fra arkæologisk undersøgelse ved Mårup Kirke d. 27. april-7. maj 2009 af nedrevet tårn- og sakristbygning mm, Nationalmuseet, Antikvarisk-Topografisk Arkiv 2010.

Fig. 3. Mårup Kirke før nedtagning, 2008. I marts 2008 var der gudstjeneste i Mårup Kirke for sidste gang. Havet havde gennem årene ædt sig ind i Lønstrup Klint i en grad, så der var fare for, at kirken på sigt ville styrte ned. I 2007 blev det derfor besluttet at kirken skulle nedtages. Foto: forfatteren

Fig. 4. Mårup Kirke under nedtagning, 2009. Nedtagningen af kirken begyndte i 2008, og blev udført af flere omgange. Nedtagningen og de arkæologiske undersøgelser, den gav mulighed for, blotlagde unik viden om både arbejdsgange, leveforhold, flora og fauna i middelalderen generelt, og i området specifikt. Foto: forfatteren

Fig. 5. Ladby Kirkeruin. Ladby Kirke blev opført i romansk tid, men blev taget ud af brug kort efter reformationen, da den større Herlufholms Kirke blev bygget. Kirken stod hen til naturligt forfald, og materialer fra den indgik løbende i vedligeholdet af Herlufsholm Kirke. I 1921 blev kirkeruinen fredet. Foto: forfatteren

eksempler på dette, blandt andet Ladby Kirkeruin, som blev taget ud af brug omkring 1560 og siden blev fredet i 1921 (fig. 5).

Hvor det at låse kirken af, lukker kirken for omgivelserne og gør rummet utilgængeligt, vil en forfaldsstrategi måske i højere grad kunne aktivere stedet. Lad os tænke, at kirkegården får lov at springe i skov, og hele området blot løbende sikres for nedstyrtningsfare, men lades åbent for besøgende. Så ville man kunne forestille sig et kirkerum, som over tid forandres og eksponerer lag og muligheder, som vi ikke havde forestillet os. Dog ville denne løsning som praksis, ligesom nedrivning, på sigt betyde et tab af historiske og kulturelle værdier.

Aktiv fremtid

Af mere aktiverende løsninger findes et bredt spænd af muligheder. I den ene ende af skalaen er den mulighed, som i høj grad er realiteten i dag, hvor kirkerne fortsat anvendes som kirker, men med en efterhånden omfattende

praksis for at anvende bygningen til forskelligartede aktiviteter ud over den traditionelle søndagsgudstjeneste. I den anden ende er den mulighed, at kirken helt lukkes som kirke og efterfølgende anvendes til en anden funktion. Imellem disse poler findes naturligvis en stor variation over muligheder af omfanget og arten af de funktioner, man adderer til kirken, graden af permanens og behovet for arkitektonisk tilpasning.

Et springende punkt i den aktive udvikling af kirken er, hvilke funktioner der potentielt kan indgå (eller fuldt implementeres) i kirkebygningen på sigt. I 2014 blev en lov vedtaget, som gjorde det tilladt også at afholde arrangementer i kirken, som ikke har et kirkeligt indhold. Så længe *'det påtænkte formål ikke strider mod kirkerummets karakter'*³. Dette har åbnet op for, at flere kirker i dag eksempelvis anvendes til drama, koncerter og foredrag. Ved at åbne kirken på denne måde får en større gruppe borgere glæde af den store rumlige ressource, kirkerummet udgør. Og kirken får igen i en vis udstrækning den rolle som lokalt samlingssted, den har haft gennem tiden.

Ét er vurderingen af, hvilke funktioner der er acceptable i kirkerummet, så længe dette er indviet og i brug som kirke. Noget andet er, hvilke funktioner der er acceptable, hvis kirken ikke længere er indviet. Der er i Danmark allerede eksempler på, at der er et bredere spænd af funktioner, som kan komme på tale, hvis kirken tages ud af brug.

Selvom de københavnske bykirker, som i løbet af 2014-2015 blev solgt og transformeret, ikke er middelalderlige, og derved adskiller sig ved at have en anden status set fra et kulturhistorisk og arkitektonisk perspektiv, kan man dog ved at se på de funktionelle valg, der er truffet i disse tilfælde, få en pejling på et funktionelt mulighedsspænd også for landsbykirkerne. I disse kirker spænder de nye funktioner fra kulturelle formål, over sociale formål som medborgerhus, til boliger og ikke mindst transformation til brug af et andet trossamfund. Buderupholm Ødekirke er den eneste middelalderlige landsbykirke i Danmark, som har fået ny funktion. Den blev taget ud af

Fig. 6. Buderupholm Ødekirke, eksteriør, 2018. Buderupholm Kirke, som er en romansk kirke, blev taget ud af brug i 1907, da man på grund af en positiv befolkningsudvikling i området valgte at bygge en større kirke – Støvring Kirke – i nærheden. Over årene er kirkegården langsomt blevet afviklet. I dag ejes bygningen af Støvring Kommune, som lejer den ud til koncerter og udstillinger. Foto: forfatteren

brug i 1907, da Støvring Kirke blev bygget. I 1944 blev inventaret fjernet, og kirken anvendes i dag til udstillinger og koncerter (fig. 6-7).

En sidste og mere fleksibel tilgang til den potentielle transformation kunne være en transformativ metamorfose over tid. Dette at forstå som en praksis, som vil ligne den historiske praksis, hvor form og funktion i større og mindre skridt er blevet ændret og tilpasset som bølger gennem tiden. Det vil sige, at man stiller sig åben for hele skalaen af transformationer og eksempelvis med følsomhed indfører midlertidige funktioner i de kirker, som ikke anvendes tilstrækkeligt som kirker alene. Man kan lade funktionen vokse over tid, hvis der viser sig at være et bæredygtigt grundlag for det på det enkelte sted. Det vil give os mulighed for i vores samtid at udvikle kirken både funktionelt og bygningsmæssigt, som det er sket gennem alle tider indtil nu. En sådan udvikling vil kunne fortsætte den langsomme metamorfose af bygningen og måske øge muligheden for, at de funktioner, som vil være meningsfulde på stedet, også vil kunne styrke det lokale liv. I Storbritanien

3 Bekendtgørelse af lov om bestyrelse og brug af folkekirkens kirker m.m., Kapitel 2, §5 stk. 2.

Fig. 7. Buderupholm Ødekirke, stemningsbillede, 2018. Kig gennem vindue i tårnet gennem kirkerummet. Rummet er tomt for interiør, men anvendes jævnligt til koncerter og udstillinger. Foto: forfatteren

og Nederlandene ser man for eksempel mange multifunktionelle transformationer, hvor man med udgangspunkt i de ønsker og behov, der findes i lokalområdet tilføjer funktioner som café, posthus eller lignende i kirkebygningen, samtidig med, at den fortsat er åben for kirkelige aktiviteter.

Afrunding

Der er altså mange mulige veje at bevæge kirkerne ad i fremtiden. Fra fastholdelse af den nuværende situation, over en langsom metamorfose, og til yderpolerne: nedrivning eller total transformation. Hvilken vej, der er den rigtige, er ikke entydigt. Flere løsninger kan være rigtige afhængigt af den konkrete kirke. Men det er yderst vigtigt at have bevidstheden om, at alle løsninger, såvel de aktive som passive, er valg med implikationer for kirkebygningen og dens kontekst.

Det vil altid kræve en nøje vurdering af den enkelte kirkes bevaringsværdier og det enkelte sogns geografiske og demografiske potentialer at træffe den rigtige beslutning. At funktionstransformere en kirke på landet er oplagt en helt anden opgave end i en storby. Men at være bevidst om spændet af muligheder og implikationer er vigtigt og nødvendigt, for at de rette beslutninger kan blive truffet.

Historisk set har kirkebygningerne altid været aktive og levende bygninger i dialog med tiden. Med afsæt i den historiske praksis omkring bygningerne de seneste 1000 år mener jeg, at den bedste måde at sikre bygningerne i fremtiden vil være fortsat at lade dem være en del af nutiden, og dermed også lade nutiden blive en del af kirkebygningerne gennem en løbende funktionel og arkitektonisk tilpasning.

Genbrug af kirker: Hvad gør de i det sammenlignelige udland? – og kan vi lære noget heraf?

Af Ulla Kjær, museumsinspektør, dr.phil., Nationalmuseet

For hundrede år siden, i 1917, måtte beboerne i Nøvling nordvest for Herning konstatere, at sognets tyngdepunkt havde flyttet sig. De fleste bebyggelser lå nu nær ved landevejen mellem Herning og Vildbjerg og dermed flere kilometer syd for den middelalderlige sognekirke (fig. 1). Tilsvarende problemer havde i de forløbne årtier gjort sig gældende i en lang række sogne såsom Langskov nord for Vejle, Jordrup og Grene ved Kolding, Gudhjem på Bornholm, Krogsbæk på Djursland etc., og løsningen var den samme: Den gamle kirke blev brudt ned og dens materialer fragtet til en mere praktisk beliggende grund, hvor der så blev opført en ny kirke.

Historisk set er kirkeåbninger og -lukninger sider af samme sag. Et område er blevet dækket ind med en passende mængde kirker, og så bliver behovet for deres tilstedeværelse reduceret, hvorefter en del af dem brydes ned. Et stort antal kirker blev overflødige, da den pandemiske pest, ”Den Sorte Død”, i 1300-tallets midte bortrev en trediedel af den danske befolkning. Da indførelsen af den protestantiske fremfor katolske tro i 1536 betød, at hver eneste kirke skulle have en passende menighed til at påhøre præstens udlægning af Guds ord, måtte endnu en række kirker sløjfes. Fra Ribe, hvor seks sognekirker, fem klosterkirker og to kapeller blev skåret ned til to sognekirker, er der overleveret beretninger om, at der på denne tid ligefrem opstod en særlig håndværkerbetegnelse, en ”Kerkenn breker”. Den næste

Fig. 1. Den middelalderlige Nøvling Kirke, der i 2017 blev brudt ned til fordel for en ny og mere centralt beliggende kirke. Foto: Nationalmuseet, Antikvarisk-Topografisk Arkiv

forandring af afgørende betydning for det kirkelige landskab i Danmark fandt sted med industrialiseringen i 1800-tallet. Nu blev der hverken færre folk eller mindre brug for kirkerne, men befolkningen flyttede sig; landboere rykkede ind til byerne, og langs de nye jernbanelinier måtte de gamle kirkebyer afgive indbyggere til de nye, attraktive boligkvarterer omkring stationerne. Denne gang gjorde udviklingen det altså både nødvendigt at lukke kirker i de områder, der var blevet forladt – og at bygge en masse nye i de områder, hvor folk nu boede.

På dette tidspunkt var der også ved at ske en ændring i den generelle opfattelse af kirkernes betydning. Indtil 1700-tallets sidste halvdel havde hvert enkelt individ haft en veldefineret identitet, bestemt af dets klasse, religion og miljø. Så begyndte det nye, selvsikre menneske at rive sig løs fra de århundredgamle institutioner: kirken og kongen, og opdagede, at friheden også havde en pris, nemlig at det nu kun havde sig selv at holde sig til og kun sig selv at takke for sine fejltrin. Af denne usikkerhed opstod en helt

ny interesse for historien. En lang fortid blev både en garanti for en lige så lang fremtid og et lager af inspiration til, hvordan man selv skulle leve, og en gammel kirke blev ikke længere bare betragtet som en bunke forarbejdede sten med noget inventar indeni, men som et vigtigt vidnesbyrd om dens sogns historie. Flere kirker, der i disse år skulle have været brudt ned, blev da også helt eller delvis reddet, eksempelvis den middelalderlige Vor Frue Kirke i Skive, Buderup Kirke syd for Aalborg og den gamle Østermarie Kirke på Bornholm.

I dag skal der overordentligt kraftige argumenter på bordet, før en middelalderkirke brydes ned. Men der sker stadig en del demografiske forskydninger. Flere og flere flytter fra bymidter til forstadskvarterer og væk fra landsogne med en isoleret beliggenhed. Alene København har i perioden 1950-2015 mistet så mange indbyggere, at det populært illustreres med, at hele Århus er flyttet ud af hovedstaden. Der er derfor blevet for mange kirker både i de store byer og i de mindste sogne. I 1985 mente billedkunstneren Kirsten Christensen, at der burde være kunst på landet, på Himmelbjerget, i fængslerne, i ventesalene, på perronerne på stationerne, på vandrerhjemmene, på hustagene i byerne, og ”uden på kirkerne, som modbillede til udsmykninger indeni, måske vil der komme flere folk i kirkerne”. Allerede på dette tidspunkt blev diskussionerne om de eventuelle overskydende kirker taget op. Men samtidig kom det også til at stå meget klart, at emnet kirkelukninger og ikke mindst kirkenedrivninger var yderst følsomt. Menighedsråd i små sogne gjorde deres bedste for at få deres kirke tilpasset et så bredt publikum som muligt. Og da det i 2011 blev meldt ud, at en række nyere kirker i København var planlagt taget ud af brug, opstod der en så stor furore i menighederne, både blandt kirkernes faste brugere og de mere sjældne gæster, at over halvdelen af de udpegede bygninger forblev i folkekirkeligt regi.

Ikke desto mindre bliver mange kirker ikke meget brugt. Enkelte er blevet omdannet til ”lejlighedskirker”, dvs. at de bliver vedligeholdt, men har et stærkt indskrænket personale og kun de kirkelige handlinger, som menigheden beder om. Men hverken dette eller andre tiltag til at minimere kirkernes funktion på en fornuftig måde giver nogen løsning på, hvad der kan eller skal ske på længere sigt. I 2014 blev det vedtaget, at kirkebygninger kan

bruges til andre formål end de kirkelige. En middelalderkirke, der fortsat står som det samlende element i et lille sogn, men som kun meget sjældent bruges som kirke, skulle dermed kunne tilføres et andet og mere relevant indhold. Problemet er, at det altid er nemmere at finde alternative anvendelsesmuligheder i en bygning, der står midt i et tætbeholdt område end i en, hvor befolkningen ikke engang er stor nok til at danne en menighed.

Måske kan danskerne til gengæld tage ved lære af lande, hvor der ligeledes er en del ældre kirker, et økonomisk og kulturelt niveau svarende til det danske, udfordringer med tomme kirker og en større erfaring med at løse de problemer, det medfører. Det er således oplagt at søge inspiration i fortrinsvis England og Holland.

England

England er tre gange så stort som Danmark, men har op imod ti gange så mange indbyggere. Knap halvdelen af befolkningen tilhører statskirken Church of England, omkring en fjerdedel bekender sig ikke til nogen religion, mens resten er fordelt på en lang række trossamfund med de øvrige kristne retninger som den største samlede gruppe. Inden for Church of England bliver der årligt lukket mellem 20 og 25 kirker, og hver gang er et særligt rådgivningsorgan med til at beslutte, om den pågældende kirke skal rives ned, overgå til den uafhængige forening Churches Conservation Trust eller tildeles alternative funktioner som museer, boliger, kontorformål, lagerrum eller sportsaktiviteter som squash, skating eller klatring. Hvis andre trossamfund skal overtage bygningen, skal de helst være kristne, og det ses nødt, at forhenværende kirker under Church of England overgår til så verdsligt kommercielle formål som værtshuse, natklubber og supermarkeder. De kirker, der overgår til Churches Conservation Trust, tilhører stadig Church of England og er fortsat indviede, men fremstår oftest mere eller mindre tomt for inventar for at kunne fungere som rammen om kulturelle arrangementer, turist- eller uddannelsesmæssige formål. Trusten, der i økonomisk henseende støttes af både Kirke og stat, om end den er stærkt afhængig af fonde og velgørende institutioner, har knap halvtreds år efter sin grundlæggelse i 1969 overtaget omkring 350 historiske kirkebygninger

Fig. 2. En praktisk køkken- og toiletboks installeret i den middelalderlige St. Mary's Church i Kent. Foto: Siobhan Matthews, St. Mary's Art Centre, Sandwich, 2021

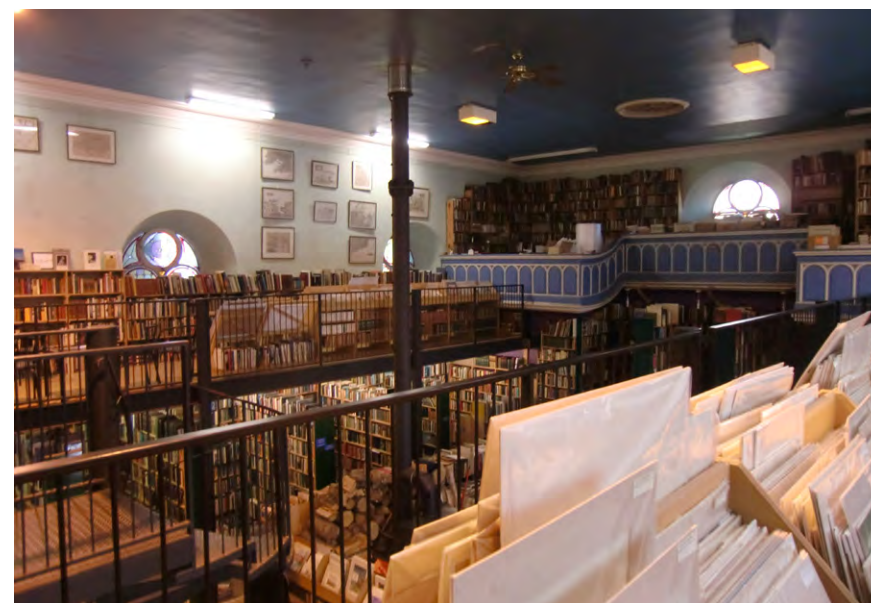

Fig. 3. Leaky's Bookshop i den oprindelige Greyfriars Church i Inverness. Foto: Ulla Kjær 2014

Fig. 4. Bed & Breakfast i nedlagt kirke ved hovedvej A87 i Skotland. Foto: Ulla Kjær 2014

og får fortsat tilført yderligere et par stykker årligt. Forsvindende få af bygningerne bliver igen taget i brug som kirker.

I praksis har Trusten fordelt kirkerne på fire regioner for lettere at kunne holde styr på deres vedligeholdelsestilstand og eventuelle særbehov. Lokalt bliver dens faste stab bakket op af frivillige, som kender deres kirke og ved, hvordan generatoren til elektriciteten fungerer, at deres gæster gerne må bruge toiletterne i pubben overfor, eller at bygningen skal holdes ulåst, så eventuelle tyve kan gå lige ind uden at skade den sjældne middelalderdør. Blandt Trustens nyeste tiltag er at bruge de nedlagte kirker som "sleep-ins". Reklamerne for disse utraditionelle sovesteder lokker med fredfyldte nætter i stearinlysens skær og med afslappende "slow tourism", hvor nattesøvnen kun forstyrres af naturens lyde – men også med malende beskrivelser af de århundredgamle, historisk mættede bygninger, der vil tage imod den søvnige vandrer. Trusten sørger naturligvis for, at gæsterne får bragt et solidt morgenmåltid, og kan i øvrigt også arrangere forskellige dagaktiviteter såsom vandre- og kanoture, historiefortælling og meditation.

Holland

Holland har nogenlunde det samme areal som Danmark, men over tre gange så mange indbyggere. Stat og kirke er adskilt og har været det siden 1796, og kun lidt over en tredjedel af indbyggerne er medlemmer af et religiøst samfund. Den fremherskende trosretning er kristendommen. På trods af, at Holland 1579-1853 var et erklæret protestantisk (calvinistisk/reformert) land, har det altid rummet en meget stor procentdel katolikker, og i dag er der nogenlunde lige mange protestanter og katolikker. At katolikkerne i mange år måtte føre en ret skjult tilværelse, kan til gengæld have været en medvirkende årsag til, at der straks efter trosfrihedens indførelse blev bygget en uhyre mængde ofte meget store katolske kirker. Mange af disse er sidenhen blevet overflødige. Men kirkelukningerne rammer også adskillige protestantiske kirker, ligesom det har medført en del ombygninger, at de mange protestantiske kirkeretninger, der eksisterede i Holland op til omkring 2000, er blevet lagt sammen.

Ligesom danskerne betragter hollænderne den religiøse arv som en væsentlig del af deres nationale historie, og de religiøse bygninger står derfor centralt i lokalsamfundene. Ligesom englænderne blev hollænderne også allerede i 1960'erne opmærksomme på, at det religiøse landskab var under forandring, og tog de første skridt til at kunne sikre de bevaringsværdige kirker, der måtte komme til at stå uden menighed. I Amsterdam havde efterkrigstidens tiltagende trang til gennemgribende byfornyelser i 1956 ført til grundlæggelsen af det private selskab Stadsherstel, der opkøbte markant beliggende, nedrivningstruede huse og satte dem i stand til udlejning. Det begyndte nu også at købe kirker, typisk så relativt små, at de kunne bruges til private fester, og har fra 1990 haft kontorer i en af disse bygninger, nemlig den tidligere reformerte sognekirke Amstel Kerk. I 1981 blev der oprettet en Vereniging van Beheerders van Monumentale Kerkgebouwen til at rådgive om nye anvendelser af de nationalt/kommunalt særligt bevaringsværdige kirker, og i 2006 blev der stiftet en Task Force Toekomst Kerkgebouwen, som skulle tage vare på de mere almindelige kirker og i øvrigt gøre offentligheden opmærksom på konsekvenserne af de mange kirkelukninger. Endelig blev der i 2013 oprettet en særlig kirkearvsafdeling under det nationale museum for kirkekultur, Catharijnekonvent i Utrecht. Denne

Fig. 5. En arbejdsplads ved rosevinduet i den tidligere St. Henricuskerk i Amersfort. Foto: Ulla Kjær 2012

Fig. 6. Den private bolig i det tidligere Gregoriuskapel i Utrecht er forsynet med både glasmalerier og skulpturer. Foto: Ulla Kjær 2012

Fig. 7. En af de tidligere, såkaldt skjulte katolske kirker i Utrecht var St. Maria Minor, der nu danner rammen om den velbesøgte Café Olivier. Foto: Ulla Kjær 2012

Erfgoed in Kerken en Kloosters skulle varetage de talrige nedlukninger af kirker fra de indledende registreringer og værdiansættelser over diverse refleksioner over nye anvendelsesmuligheder til selve lukningerne.

De sidste årtiers sekularisering af det hollandske samfund har medført, at over tusind tidligere kirker og klostre har fået en ny funktion. En mægtig, tidligere katolsk kirkebygning er bevaret som sit kvarters vigtige vartegn, om end nu blot fyldt med lejligheder. En anden er blevet delt op, så der stadig er en lillebitte kirke og så i øvrigt et arkitektkontor og en børnehave; et tidligere kloster er blevet indrettet med kollegieværelser i de tidligere celler og en luksuslejlighed i den tidligere kirke, en hemmeligholdt katolsk kirke fra 1600-tallet er blevet konferencecenter, en reformert kirke fra samme tid er blevet værtshus og en reformert kirke af yngre dato er omdannet til moské, etc. Flere tidligere kirker fungerer nu som museer eller boghandlere. Med Task Force's ord er der altid et bedre alternativ end en nedrivning.

Tyskland, Sverige og Norge

Danmarks nærmeste naboer, Tyskland, Sverige og Norge, har også erfaringer med funktionstømte kirker. I Tyskland, hvor to tredjedele af de i alt 83 millioner indbyggere tilhører den kristne kirke som enten katolikker eller protestanter, er organisationen Förderkreis Alte Kirchen med til at sikre de lukkede kirkers fortsatte liv, blandt andet ved at plædere for, at moderne byplanlægning i højere grad skal inkludere meditative rum. I Sverige blev der i 2000 gennemført en adskillelse af stat og kirke, og mens landets omkring 3700 kirkebygninger fortsat betragtes som både hellige rum og levende kulturarv, er religionsudøvelsen nu officielt en privatsag. Det har medført, at de 83%, der før 2000 var medlemmer af den svenske kirke, femten år senere var reduceret til 63%, og dermed er der stillet skarpt på det misforhold mellem interessen for kirkerne og interessen for religionen, som også kendetegner Danmark og det meget beslægtede Norge.

I Danmark er der blevet gennemført flere spørgeundersøgelser om lukkede kirkers fremtidige brug. To tredjedele af befolkningen kan godt acceptere, at en kirke kan bruges til andet end at være kirke, men de fleste synes, at dette nye formål skal have en kulturel og ikke en kommerciel karakter.

Fig. 8. Bavnehøj Kirkes indre efter ombygningen til serbisk-ortodoks menighed. Foto: Arnold Mikkelsen 2017

Fig. 9. Ikke kun kirker, men også andre typer bygninger bliver genbrugt. Blandt de bedst kendte er den tidligere Gare d'Orsay i Paris, der nu tjener som ramme om kunstmuseet Musée d'Orsay. Foto: Bjarke Gudmundsson 2014

Forholdsvis mange, især blandt højtuddannede hovedstadsbeboere, mener også, at en kristen kirke udmærket kan konverteres til at være moské eller synagoge. Omkring ti procent er uinteresserede i kirkernes fremtid.

Hvis danskerne skal videre herfra, skal der læres af de udenlandske eksempler og før enhver eventuel kirkelukning gennemføres et omhyggeligt forarbejde med registreringer, værdiansættelser og køreplaner for hele forløbet frem til valget af netop den fremtidige funktion, der vil passe bedst i netop dette tilfælde. Igennem deres op til tusind år lange historie har de danske kirkebygninger vist sig at være forbløffende fleksible. Enhver ændring i de liturgiske, sociale og kulturelle forhold er blevet passet ind som en ny nuance i den eksisterende helhed. Det er ingen let beslutning at bryde denne kontinuitet. Men skal det gøres, må det i al fald gøres med åbne øjne, omhu og omsorg for stedets både følelsesmæssige og kulturhistoriske betydning.

Kulthus og kulturarv – kirkernes vedligeholdelse og overlevelse

Af Per Kristian Madsen, museumsinspektør, Nationalmuseet

Den vej, det går

Kirkerne har overlevet Reformationen i 1536 og demokratiets komme i 1849, og mange kirkers situation i byen som på landet er først nu for alvor ved at ændre sig. For hvad skal vi med kirker i sogne, hvor beboerantallet i mange tilfælde er ganske lavt, og hvor kirkegangen må blive derefter? Der er talrige sogne på landet, som har meget få indbyggere, heri indbefattet dem, som ikke er medlemmer af Folkekirken. Et eksempel er Engbjerg Sogn syd for Harboøre på Vestkysten. Her boede 41 personer ved nytår 2019, hvoraf de 37 var medlemmer af folkekirken, så den lokale medlemsprocent på 90 fejler ikke noget, og kirken er en perle i det storslåede landskabs indfatning (fig. 1). I Engbjerg var der ingen begravelser i hele 2018, så brugen af kirkegården er begrænset. En næsten opgivet kirkegård, der ligger hen som en grønning med skygge fra enligtstående, høje træer kan findes ved ødekirken Aunsø på Vestsjælland, som sognet forlod til fordel for en nyopført kirke fra 1934 (fig. 2).

Udviklingen er slået først og stærkest igennem i København, hvor medlems-tallet i Folkekirken i 2019 lå på 56,9 % af den samlede befolkning, hvortil der vel at mærke hører mange ikke-kristne. I København er der til nu lukket seks kirker de senere år, og ændringerne i gravsik på byens store kirkegårde, f.eks. Assistens Kirkegård, er synlige nok. Medlemstallet skal ses i

Fig. 1. Engbjerg Kirke syd for Harbøøre set fra luften. I det bredt svungne landskab er kirkens nærmeste nabo i dag herregården Engbjerggård, men der lå tidligere flere gårde og et gadekær rundt omkring den. Foto: Lis Helles Olesen, 2010

modsatning til Københavns Stifts anden ende, nemlig Bornholm, med en medlemsprocent på 79,2. Her og i jyske sogne holder man ved og betaler sin kirkeskat. Spørgsmålet er så, om frafaldet af medlemmer, ligesom ligbrændingen gjorde, vil brede sig ud over landet fra hovedstaden, herunder til Bornholm, og i givet fald hvor hurtigt. Den anden vej, fra landet og de mindre byer ind til landets større byer går det i takt med affolkningen af landsbyerne og deres sogne. Men man tager ligesom med kirkelukningerne i København uden tvivl overalt ganske fejl, hvis man tror, at folk derfor vil opgive deres kirke, og det uanset stor eller lille søgning til dens gudstjenester. Kirken har bare at være der, og der står den så med al sin kulturarv og kravet om vedligeholdelse.

Kirker og fredning

De middelalderlige landsbykirker er vore mest talrige og tillige de ældste bygningsmindesmærker, proppet med historie, kunst og udsmykning.

Fig. 2. De afdøde herregårdsfolk fra den vestsjællandske Avnsøgaard få meter fra kirken er de eneste, som fortsat jordes på kirkegården, der fremstår smukt som en grønning med træer. Avnsø er vendt tilbage til noget nær sin oprindelige rolle som herregårdskapel, men lægger dog også hus til koncerter og andre arrangementer. I det daglige står kirken åben og udluftet, og den varetages af sognets menighedsråd, siden den i 1934 blev taget ud af regelmæssig brug, fordi man byggede en ny kirke i nærheden af, hvor folk bor. Foto: Niels Elswing, 1989

Hertil kommer mange senere tilkomne kirker af lige så stor historisk og arkitektonisk værdi. Fælles for dem alle er, at de uanset alder og i modsætning til alle andre slags bygninger ikke kan fredes efter bygningsfredningsloven, så længe de anvendes af Folkekirken. Heller ikke kirkegården, deres diger eller mure kan fredes, mens der dog rundt om er sket bygningsfredning af et antal kirkelader og præstegårde. Grænsen mellem kirkelig og anden brug er ikke helt klar her. Ruiner af kirker samt jorddækkede kirketomter og nedlagte kirkegårde kan ligeledes fredes som fortidsminder. Hertil kommer, at der gælder bevaringsmæssige bestemmelser for de nære kirkeomgivelser inden for en grænse på 300 meter omkring kirken. Her kan der også være tale om såkaldte Provst Exner-fredninger med tinglysning på områder og grunde op til kirkegården. Endelig er der de såkaldte udsigtsfredninger af større områder, hvor man på en tid, hvor kæmpevindmøller ikke kend-

tes, har fundet det væsentligt at sikre ud- og indblik til en eller flere kirker i landskabet.

Skønt man måske skulle tro det, så tilhører Folkekirkens kirker og bygninger ikke staten. Hvad angår kirkerne, har man siden begyndelsen af 1900-årene opereret med begrebet selvejende. Det er sket i takt med, at de private ejere forsvandt, godsejerne f.eks. som følge af lensafsløsningsloven fra 1919, så der i dag kun er ganske få privatejede kirker tilbage. Menighedsrådet må i sin egenskab af bestyrer for kirke og kirkegård opfattes som administrerende og ansvarlig ejer, og det også selv om de folkekirkelige aktiviteter i en kirke og på en kirkegård skulle ophøre. Menighedsrådet har i så fald fortsat ejerskab og ansvar for bygning og anlæg, herunder for vedligeholdelsen. Det gælder også, når eller hvis en middelalderlig eller yngre kirke, som er gået af brug, skulle blive fredet efter bygningsfredningsloven, forudsat at enhver form for folkekirkelig aktivitet er ophørt. For middelalderkirkerne vil det ske af sig selv efter paragraffen om, at alle bygninger eller bygningsrester fra før 1536 er automatisk bygningsfredet, mens det for yngre kirker kræver tinglyst fredning. I praksis vil en automatisk fredning med udgangspunkt i de middelalderlige bygningsdele også skulle påvirke kirkens yngre dele. For eksempel ved en middelalderkirke med tilbygninger fra 15- eller 1600-årene. En bygningsfredning vil også omfatte eventuelle kalkmalerier samt det nagelfaste inventar. Uanset hvordan skal menighedsrådet fortsat stå for og bekoste vedligeholdelsen og dermed sikre kulturværdierne i og ved kirken.

Menighedsrådet har ansvaret

Sogdenes menighedsråd står altså i første række som de ansvarlige for driften af kirkerne og kirkegårdene, og her skal de ifølge loven sikre, at der ikke sker nogen forringelse af de kulturværdier, som er knyttet til kirke og kirkegård. Dette er ethvert menighedsrådsmedlem forpligtet til, og der er altså tale om både kirkebygningerne, deres inventar og udsmykning samt om kirkegårdene. Menighedsrådene og kirkeværgerne skal, med bistand af arkitekter og andre fagfolk, stå for alle nødvendige vedligeholdelsesarbejder, og det er også dem, der iværksætter nye initiativer med hensyn til bygningerne, deres restaurering, udsmykning og inventar samt på og ved

kirkegårdene. Med faste mellemrum foretages der ganske som i middelalderen såkaldte provstesyn, hvor provsten og flere andre i fællig med menighedsrådet syner kirken og kirkegården og fører til protokols, hvad der skal laves eller ses nærmere på. Det kaldes med et herligt ord at blive synsudsat. Alle væsentlige vedligeholdelses- såvel som fornyelses- og ombygningsarbejder skal godkendes af det pågældende stift, som er den øverste og eneste myndighed.

Der skal spørges

Hverken stiftet, menighedsrådene eller kirkerne er dog uden hjælp. Når en kirke eller noget inventar er fyldt 100 år, gælder der et fast system, som tager sigte på at bevare kulturarven og tage hensyn til bygningens særlige karakter. For kalkmaleriers og inventars vedkommende gælder, at forslag til konservering og istandsættelse skal tilvejebringes gennem Nationalmuseet og godkendes af stiftsøvrigheden samt udføres af en faguddannet konservator. Et projekt bør helst begynde på det skitse-mæssige plan, og det skal gå fra menighedsrådet til det lokale provsti, som især har at gøre med den overordnede økonomiske planlægning. Projektet skal medtage alle væsentlige planer og forslag samt et budget, og fra provstierne inddrages dernæst den relevante stiftsøvrighed, som står for at give de nødvendige tilladelser. Ofte vil der her være tale om en proces med flere og stedse mere kvalificerede projekter, som resultat af den løbende vurdering.

I bedømmelsesfasen inddrager stifterne forskellige typer af konsulenter, hvis virke som rådgivere for de kirkelige myndigheder er fastsat gennem love og bekendtgørelser. Konsulenterne udtaler sig i form af vurderinger og anbefalinger til stifterne. På bygningssiden, både hvad angår arkitektur og økonomi, er det de kongelige bygningsinspektører, som har hver deres område af landet at varetage, samt Nationalmuseet, der arbejder over hele landet, og som også kan kontaktes direkte med henblik på råd og dåd. Museets udgangspunkt er kulturhistorien, og heri indgår såvel den arkæologiske, bygningshistoriske, kunsthistoriske, bevaringsmæssige som den praktiske synsvinkel, tilsammen det, vi internt betegner som det antikvariske arbejde. På samme måde er der andre rådgivere knyttet til inden for særlige områder. Det drejer sig om kirkeministeriets varme-, klima- og miljøkon-

sulent, orgelkonsulent, klokkekonsulent og et antal kirkegårds konsulenter. På det kunstneriske område, når det drejer sig om ny udsmykning i kirken, er det Akademiraadet ved Kunstakademiet, som er rådgiver, og som kan medvirke ved valget af kunstner.

Selv mindre projekter viser sig ofte, når det som her drejer sig om op til 8-900 år gamle bygninger og kirkegårde, at rumme uforudset vanskelige problemer. Tit lapper de også i høj grad ind over mere end en type konsulenters område. F.eks. kommer arkæologiske hensyn ind i billedet både inde i kirken og uden for denne samt på og ved kirkegården, uanset hvad årsagen kan være til, at man skal blot aldrig så lidt i jorden eller ønsker at gøre indgreb i murværk eller diger. Overlapningen gælder også for de kongelige bygningsinspektører vedrørende arkitektoniske forhold, både i og ved selve kirken og for andre bygninger med kirkelig brug, f.eks. graverhuse og sognegårde samt kapeller. Også hvad disse bygninger angår, er Nationalmuseet med på råd. Det samme gælder kirkernes omgivelser, og det i videste forstand, både når der skal rejses højhuse i København og andre byer, og når man planlægger vindmølleparker af et omfang og med møller så store og høje, at landskabet såvel som beboerne forsvinder. Man kan her kort sige, at kirkeomgivelser i dag rækker fra den ene kirke til den anden. Når det drejer sig om kirkeomgivelser, har stifterne en mulighed for at nedlægge veto mod en plan med henblik på at forhandle en ændring med større hensyn til kulturarven igennem.

Konsulentrunder er for alle

Som første led i en kommende vedligeholdelsessag foranlediger stiftet ofte, at det pågældende menighedsråd mødes med stiftet og med konsulenterne i kirken. Det kaldes en konsulentrunde, hvor et antal kirker og deres menighedsråd besøges på en aftalt dag. På disse korte, indledende møder bliver der ikke afgjort noget, men drøftelserne i form af en samtale på stedet med efterfølgende referat til alle er meget givende for alle parter. Herudfra dannes de overordnede rammer for udarbejdelsen af det endelige projekt. Hyppigt medvirker der en arkitekt som menighedsrådets rådgiver, og her er det afgørende, at der er tale om en arkitekt med udpræget kendskab til kirkerne og deres bygningshistorie. Dette foreskrives da også i kirkemini-

steriets vejledning, hvor det hedder, at ”større arbejder ved en kirke skal projekteres og ledes af en arkitekt med grundigt kendskab til kirkebygninger”. Her bør huskes, at selv små arbejder har det med at blive til større.

Materialer

Det gælder om ikke at prøve det, som man savner erfaring med. Når til eksempel materialerne i middelalderkirkerne og deres traditionelle vedligeholdelse har vist sig duelige i mere end 800 år, så er der ingen grund til at indføre noget nyt og oprøvet. Cement, plastmaling, skum og sager er i forhold til kirkerne så afgjort Den Ondes egen opfindelse, og han har også haft mere end en finger med i spillet, da isoleringsmåtterne holdt deres indtog med energikrisen i begyndelsen af 1970-erne. Arkitekten skal udarbejde et projekt til godkendelse i stiftet, og sørge for, at de rette materialer bliver brugt og det af håndværkere, der kan levere den nødvendige kvalitet. Alle medvirkende skal arbejde med respekt for, at kirkerne er og fremdeles skal være brugsbygninger med særlige funktioner. De skal tilgodeses på bygningens betingelser. For enhver kirke er sin egen og fortæller sin specielle historie. For at den kan blive ved med det, kræves der kyndig vedligeholdelse både på tag og fag, som skal gå forud for ønsker om f.eks. ny udsmykning, hvor spændende det så end er.

Det er også bygningens betingelser, der skal styre, hvis der er behov for egentlige bygningsændringer, for tilbygninger til en kirke, eller når man ønsker sig ny udsmykning eller moderne inventar. Synet på, hvad man kunne, er unægtelig skiftet gennem tiderne. Både middelalderens kirkefolk samt vore forgængere af enhver slags til langt op i 1800-årene afholdt sig ikke fra at rive ned, bygge til og forandre i et omfang, som man i dag for længst har forladt.

Datidens kunsthistorikere og arkitekter var i allerhøjeste grad fortrolige med de ældre stilformer og med middelalderens kirkebygninger. De gjorde og ville det blot anderledes. Tilbageføring og genskabelse var længe tidens løsen som et udtryk for værdsættelsen af middelalderens arkitektur. Det gjaldt frem for alt den romanske, skønt datidens præster mest var til det gotiske og de store vinduer med meget lys. Klagede de, lød svaret fra den

Fig. 3. Den hvidkalkede Frederikskirke med de røde tage i Skåde Bakker syd for Århus fra 1942-1944 er så dansk som nogen, men samtidig også meget i slægt med kirkebyggeri uden for landets grænser, hvorfra de gotiske stiltræk kom. Arkitekt var H. Lønborg-Jensen (1871-1948). Han havde tidligere, i 1928-32, tegnet den såkaldte Korskirke i Rinkenæs på den danske side af Flensborg Fjord, hvor de samme røde og hvide farver er dominerende, også når kirken ses fra den tyske side af fjorden. Foto: Niels Jepsen 2007

fremmeste restaureringsarkitekt i slutningen af 1800-årene, professor H.B. Storck, at de jo bare kunne tænde det elektriske lys. Modernisering på det tekniske område fulgte med her i industrialismens barndom, hvor det også blev almindeligt at få kakkelovn og andre varme anlæg ind i kirkerne. Siden da har man skullet holde balancen i kirkerne mellem menighedens og personalets krav til komfort og behagelig temperatur og så bygningens og inventarets bevaringsbehov. Fugt- og udtørningskader er blevet almindelige i mange kirker, hvor man kæmper med at holde et klima, der er godt til både, mennesker, bygning og inventar.

1800-årenes tilbagegreb til middelalderens arkitektursprog er blevet kaldt for flere nedsættende ting, bl.a. er ordet stilforvirring blevet brugt. Men man skal nok huske, at byggeriet af nye kirker, f.eks. i København, til brug for den voksende befolkning, også skete ud fra et bevidst ønske om, at de

gamle, genkendelige kirkeformer skulle tiltrække de tilflyttede landboer netop ved at være tilvante. Det fremgår også af de ret mange nye kirker på landet, som i takt med jernbanernes, stationsbyernes og mejeriernes udbredelse blev rejst i romansk eller gotisk teglstenstensudgave. Kastrup Kirke på Amager blev således bygget i romansk stil i 1884 efter italiensk forbillede.

I 1971-1972 blev den gennemgribende ombygget og fik en alt omfattende udsmykning af det indre, men da var den altså endnu ikke fyldt 100 år. De sidste, komplette middelalderkirker i Danmark er nok Korskirken i Rinkenæs fra 1928-32 og Frederikskirken i Skåde Bakker syd for Århus, der blev bygget i 1942-44 (fig. 3).

Nybyggeri

Tilbygning til ældre kirker kræver stor dygtighed og tilpasningsevne, og at arkitekten ikke søger at realisere store og væsensfremmede planer, men f.eks. kan arbejde med velkendte former i nyt materiale (fig. 4). I de senere årtier har det ved rigtig mange kirker drejet sig om at bygge nye graverhuse til kirkegårdens personale og maskinpark. Landet over er der også opført en mængde sognegårde, der tjener til mødested for menigheden, til kontorer og til mangfoldige arrangementer. Også til sådanne bygninger i kirkens nærhed skal der søges efter de bedst mulige løsninger i et nutidigt formsprog.

Nutidige bud bør også stå i første række, og det kunstnerisk set bedste have fortrin og sikre en anerkendt, men også gerne ny, samtidskunstners medvirken. Det gælder, når der f.eks. ønskes en ny alterudsmykning på den hidtidige plads, eller hvor som i Jelling en hel kirkes indre underkastes en gennemgribende ændring (fig. 5). Noget i det omfang er i reglen kun muligt, hvor det ældre inventar er borte, eller kan ændres på en måde, der tillader genetablering. Det sidste vedrører ofte kirkernes faste stolestader, hvor man både kan ønske sig mere plads og mere behagelige sæder at sidde på, og hvor behovet for et område særligt til børn eller til kirkekaffen efter søndagsgudstjenesten trænger sig på. Helt særegne udtryksformer som den

Fig. 4. Skrydstrup Kirke i Sønderjylland med tilbygget våbenhus i glas, opført i 2001 efter tegning af arkitekt Niels Vium. I våbenhuset står Jette Vohlerts skulptur "Den gode hyrde". Foto: Niels Vium, u. år

Fig. 5. Jelling Kirkes indre lod sig i 1999-2000 ændre på meget vidtgående vis, bl.a. fordi kirkens indre præges af en brand, som efterlod den næsten helt uden gammelt inventar. Inspirationen til mosaikgulvet fik kunstneren Jørn Larsen fra bemalede kirkeloftet i det vestlige Sønderjylland. Kirken dannede i år 2000 rammen om det officielle Danmarks fejring af årtusindskiftet, hvor de formodede rester af kong Gorm den Gamle igen kom på plads under dens gulv. Foto: Thorkild Sørensen, 2019

sarkofagagtige, lagendækkede marmorblok i Lyngby Kirke nord for København hører til blandt det nye (fig. 6).

Uanset arten af projekt skal Nationalmuseet ofte foretage forudgående besigtigelser og undersøgelser i kirken med rapport til menighedsrådet og dets arkitekt. Det kan dreje sig om besigtigelser af kirkens kalkmalerier og dens kalkning og af inventaret. Her er det museets opgave at udstikke retningslinier for, hvorledes man skal gå frem på bevaringsområdet inden for det samlede projekt. Arkæologiske undersøgelser af murværk og tagværk samt af kirkens grund og dens omgivelser, såvel som af kirkegårdsdiger og -mure udføres også af Nationalmuseet og dets arkæologer, mens de lokale, arkæologiske museer står for udgravninger uden for kirkegårdsdiget. Udgravningerne sker i henhold til Museumsloven for bygherrens, dvs. menighedsrådets, regning.

Der gælder et dobbelt hensyn i sådanne sager. Dels til kirkerne som de nutidige brugsbygninger de er, dels til, at de repræsenterer umistelig kultur-

Fig. 6. I Lyngby Kirke nord for København måtte en renaissancealtertavle med et af maleren C.W. Eckersbergs kirkemalerier vige til fordel for kunstneren Christian Lemmerz nye alterudsmykning. Foran denne fremstår præsten nu i stærkt lys fra det genåbnede østvindue, og det overvejes at få mere lys ind fra vest for at afbalancere. Faren her som andre steder er, at man går frem i stød og uden en samlet plan. Foto: Modernekirkekunst.dk. Se også side 145.

arv. Man kan selvfølgelig konstatere, at synspunkter og grænser for, hvad man kan gøre, har ændret sig siden man ved midten af 1800-årene lagde grunden til den nuværende varetagelse af Folkekirkens kirkebygninger og kirkegårde. Det skyldes i høj grad, at ny viden og nye undersøgelsesteknikker samt nye ideer fra både kirkegængere og menighedsråd til stadighed kommer til. Opgaven er at bevare både bygninger, udsmykning og inventar samt sporene i jorden som de førstehåndskilder til fortiden, de udgør, både når det gælder den store Danmarkshistorie og den lokale fortælling. Det skal gøres, selv om man ikke uden videre kan se det hele ved et besøg i kirken (fig. 7), og det stopper ikke, hvis det kirkelige liv skulle ophøre.

Heldigvis er der jo nok ingen, som vil Danmarks mange kirker på land og i by noget ondt. Uanset folks kirkegang eller mangel på samme, og meget anderledes har det vist aldrig været med det, deres medlemskab af Folkekirken eller ej, så er der uden tvivl opbakning til bevaringen af kirkerne, deres kirkegårde, udsmykning og inventar. Det er en rigdom, vi ikke kan undvære

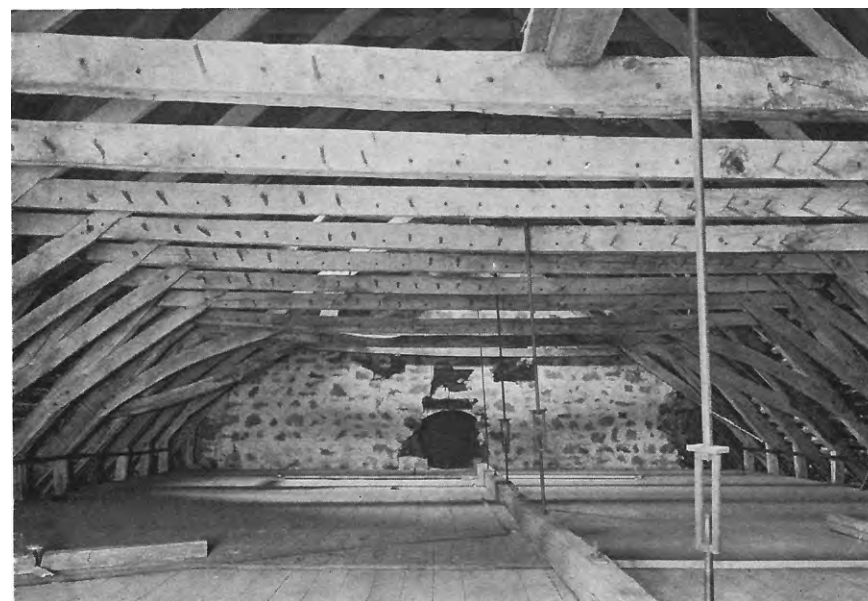

Fig. 7. Tagrummet over Felsted Kirke ved Aabenraa er ikke det, som de kirkebesøgende normalt ser. Tagværkets tømmer blev ifølge en dendrokronologisk prøvetagning fældet i anden fjerdedel af 1500-årene, og der er altså tale om en fornyelse af tagværket på den romanske kirke. Rækkerne af indslåede trænegler i de vandrette hanebånd hører til dengang, hvor Landeværnet samledes til øvelser ved kirken. Våben og uniformer hang på kirkens loft. Neglerne er for længst blevet en del af kulturarven. Foto: Niels Elswing, 1956

re som modvægt til nutidens tiltagende nyttetænkning og regnearkswælde. Men uanset det vil der fremover også være et øget behov for at diskutere hyppighed og omfang, når det gælder vedligeholdelsen af kirker og kirkegårde. De passer ikke sig selv, og det er os, der skal passe på dem.

Litteratur

Kirker og Kirkegårde, udg. af Kirkeministeriet 2001.

Rapport fra arbejdsgruppen om folkekirkens kirker, der helt eller delvis tages ud af brug, Ministeriet for Ligestilling og Kirke – april 2013.